

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

CENÂBÎ MUSTAFA EFENDİ’NİN *EL-
‘AYLEMÜ’Z-ZÂHİR*’İNE GÖRE ARTUKLULAR
(METİN, TERCÜME VE TIPKIBASIM)

Rıdvan BADUR

2501221560

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. Muharrem KESİK

İSTANBUL 2024

ÖZ

CENÂBÎ MUSTAFA EFENDİ’NİN *EL-‘AYLEMÜ’Z-ZÂHİR*’İNE ARTUKLULAR

RIDVAN BADUR

16. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Cenâbî Mustafa Efendi, *el-‘Aylemü’z-zâhir fi ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı umumî tarihin müellifidir. *Cenâbî Tarihi* adıyla meşhur bu eser Cenâbî Mustafa Efendi’ye umumî tarih yazan ilk Türk tarihçisi olma hüviyeti kazandırmıştır. Müellifin bu ehemmiyetine ilaveten telif ettiği mezkûr eseri, Arapça yazılmış bir İslâm tarihi olması ve günümüze ulaşamayan birçok kaynaktaki bilgileri barındırması da eserin ehemmiyetini göstermektedir. Bölümler hâlinde devletlerin tarihlerinin anlatıldığı bir mukaddimeden sonra toplam seksen iki devletin ele alındığı eser, Hz. Peygamber devrinin de ilave edilmesiyle seksen altı bölümden oluşmuştur. Bu seksen altı bölümden biri de Artukoğulları Tarihi’dir. Artuklular; Hısn-ı Keyfâ [Hasankeyf], Mardin ve Harput kolu olmak üzere üç kol hâlinde hüküm sürmüş ve Anadolu’da Haçlılar ile mücadele etmiş bir beyliktir.

Artuklu Beyliği üzerine yapılan çalışmaların yetersizliği, ayrıca Cenâbî Mustafa Efendi’nin *el-‘Aylem*’inin Artuklular bölümüne dair herhangi bir neşir çalışmasının yapılmamış olması nedeniyle konu üzerinde bir araştırma yapmak tarih literatürüne katkı sağlayacaktır. Ayrıca eser ve müellif hakkında yapılan son çalışmaların da dikkate alınarak yeniden bir biyografisinin hazırlanması yerinde olacaktır. Zira bu eser, Osmanlı tarihçiliğinde daha önce görmediğimiz bir biçimde geniş bir tarih aralığına sahiptir. Bu özelliklerle hem devrinin hem de kendinden sonrakilerin ilmî hayatında önemli bir kılavuz olmuştur. Nitekim Gelibolulu Mustafa Âli (öl. 1008/1600) ve Münecimbaşı Şeyh Ahmed Dede (öl. 1113/1702) gibi önemli müverrihler kendisinden istifade etmişlerdir. Ayrıca eserin istinsah sayısının fazla olması da çok okunduğunun bir göstergesi olup *el-‘Aylem*’in ve Cenâbî Mustafa Efendi’nin kıymetini artırmaktadır. Cenâbî Mustafa Efendi’nin *el-‘Aylemü’z-zâhir fi ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı eserinin farklı nüshaları bulunmaktadır. Bu nedenle eser incelenirken evvela karşılaştırmalı bir çalışma yöntemi tercih edilmiştir. Eserin

birçok nüshasının varlığı bizi bu metoda itmiştir. Öncelikle müellif nüshası (Yenicami nşr. 831) çalışmanın çıkış noktası olmuştur. Sonrasında başta Ragıp Paşa (nşr. 983) neşri olmak üzere, Fazıl Ahmet Paşa (nşr. 1032), Hamidiye (nşr. 896), Murad Molla (nşr. 1430) nüshaları karşılaştırılarak eser hakkında tam ve doğru bir bilgi elde edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cenâbî Mustafa Efendi, Artuklular, *el-‘Aylem*, Osmanlı, Mardin, İlgazi.

ABSTRACT

**THE ARTUKIDS IN CANÂBI MUSTAFA
EFENDI'S *AL-'AYLAMU'Z-ZÂHIR***

RIDVAN BADUR

Canâbî Mustafa Efendi, who lived in a 16th-century Ottoman historian, He was a general historical writer, and hala work named *al-'Aylamu 'z-zâhir fî ahvâli 'l-evâ 'il ve 'l-evâhir*. Canâbî Mustafa Efendi was given the title of being the first Turkish historian to write a general history. In addition to this importance of the author, the work he wrote is about Islamic history written in Arabic. This work contains information from many sources that have not survived. After an preface in which the histories of the states are explained in sections, the work in which a total of 82 states are discussed, with the addition of the period of the Prophet, it consisted of 86 chapters. One of these 86 chapters is the Artuqids. The Artuqids ruled in three branches: Hisnakeyfa (Hasankeyf), Mardin and Harput. They are a principality that struggled with Crusaders in Anatolia.

Since the studies on the Artuqid Principality are insufficient and there has not been any publishing study on the Artuqids section of Canâbî Mustafa Efendi's *al-'Aylam*, will contribute to the historical literature conduct a research on the subject. In addition, it would be appropriate to prepare a biography again, taking into account the latest studies about the work and the author. This work has a wide range of dates in a way that we have not seen before in Ottoman historiography. With these features, it became an important guide in the scholarly life of both his era and those who came after him. As a matter of fact, important historians such as Mustafa Âlî of Gallipolli (d. 1008/1600) and Muneccimbasi (Chief Astrologer) Ahmed Dede (d. 1113/1702) benefited from it. In addition, the high number of scribals of the work increases the value of *al-'Aylam* and Canâbî Mustafa Efendi. There are different editions of Canâbî Mustafa Efendi's *al-'Aylamu 'z-zâhir fî ahvâli 'l-evâ 'il ve 'l-evâhir*. For this reason, a comparative study method was preferred while analyzing the work. The existence of many copies of the work led us to this method. First of all, the author's copy (Yenicami

nşr. 831) was the starting point of the study. Afterwards, Ragıp Paşa (nşr. 983), Fazıl Ahmet Paşa (nşr. 1032), Hamidiye (nşr. 896), Murad Molla (nşr. 1430) editions were compared to better understand the work.

Keywords: Canābī Mustafa Efendi, Artuqids, *al-'Aylam*, Ottoman, Mardin, İlgazi.

ÖN SÖZ

Kendisinden sonra gelen tarihçileri büyük ölçüde etkilemiş, XVI. yüzyıl tarihçilerinden olan Cenâbî Mustafa Efendi alanında pek çok eser kaleme almış bir ilim adamıdır. Tezimizin konusunu teşkil eden *el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı eserini Arapça olarak kaleme almış hilkatten başlamak suretiyle kendi dönemine kadar gerçekleşen olayları ele almıştır. Nitekim Osmanlı tarihçilerinden Cenâbî Mustafa Efendi’nin kısa adıyla *el-‘Aylemü’z-zâhir* isimli eseri, daha sonra da özelliklerinden detaylıca bahsedeceğimiz umumi bir tarih olup kıymete değer bir niteliğe sahiptir. Bu hacimli yazma eserin bizim işleyeceğimiz kısmı ise eserin 86 bölümünden 50’ncisi olan Artuklular’dır. Sosyal bilimlerin öylesine geniş ve her geçen gün daha da çeşitlenen alanları bizleri de bu çeşitlilik içerisinde çalışmaya itmiştir. Bu çalışmayı yapmaktaki amacımız da var olan bu geniş alana küçük de olsa bir katkı sağlamaktır.

Bu zamana değin böyle önemli bir tarihçi, müderris ve değerli bir ilim adamının söz konusu eserinin günümüze kadar tam anlamıyla literatüre kazandırılmamış olmasını bir eksikliğimiz olduğunu belirtmek gerekiyor. Her yönüyle genel tarih alanının önemli bir yapı taşı olan bu eser hem kendi devri için bir kıymet arz etmekte hem de günümüzü de yakalayan bir özelliği haiz olmasıyla önemini daha da artırmaktadır. Ayrıca birçok müellif için kaynak teşkil etmesi de eserin kıymetini, bununla birlikte bizlerin eseri incelemeye yönelik iştiağını daha da artırmaktadır.

Çalışmamızın amacı Cenâbî Mustafa Efendi’nin *el-‘Aylemü’z-zâhir*’inde bugüne kadar çalışılmamış olan Artuklular bâbını tenkitli metin yöntemiyle günümüze kazandırmaktır. Bu tez, Osmanlı dönemi tarihçilerinin önemli isimlerinden biri olan Cenâbî Mustafa Efendi’nin *el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı eserinin bir bölümünü incelemeyi amaçlamaktadır. Eserin Artuklular bölümüne odaklanarak, Cenâbî’nin hem tarihî hem de sosyolojik perspektiften Artukluları nasıl değerlendirdiğini ortaya koymak bu çalışmanın ana hedefidir.

Nihayete erdirdiğimiz bu yüksek lisans tezi ile Cenâbî Mustafa Efendi ve eserleri hakkında yapılmış çalışmalara küçük de olsa bir katkı sağlamayı ve benzeri

birtakım çalışmalara kapı aralamış olmayı ümit ediyoruz. Ayrıca belirtmemiz gerekir ki tüm çabamıza rağmen bu çalışmanın bazı noksan taraflarının bulunabileceğini kabul etmekteyiz. Fakat bunların bundan sonra yapılacak çalışmalar ile tamamlanacağı kanaatindeyiz.

Tez konusu tercihinde desteklerini ve yönlendirmelerini hiçbir zaman eksik etmeyen, her soru ve sorunumda yanımda olan, emeklerini hiç unutamayacağım değerli danışman hocam Prof. Dr. Muharrem KESİK'e, ayrıca yüksek lisans çalışmalarımın başından itibaren yardımlarını asla unutamayacağım pek kıymetli hocam Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN'a, tezin düzenlenmesi sürecince sağladığı destekten ötürü değerli öğretmen arkadaşım Recep ORAL'a teşekkür ederim. Araştırmalarımı yaptığım süreçte istifade ettiğim İSAM Kütüphanesi, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına sundukları imkân ve yardımlarından ötürü teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatımda desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

Rıdvan BADUR

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	II
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

CENÂBÎ MUSTAFA EFENDİ’NİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE *EL-‘AYLEMÜ’Z-ZÂHİR FÎ AHVÂLİ’L-EVÂ’İL VE’L-EVÂHİR*

1.1. Cenâbî Mustafa Efendi’nin Hayatı ve Eserleri.....	3
1.2. Cenâbî Mustafa Efendi’nin Tarih Yazıcılığındaki Yeri.....	8
1.3. <i>el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir</i>	12
1.4. <i>el-‘Aylemü’z-zâhir</i> ’in İhtiva Ettiği Bâblar.....	17
1.5. <i>el-‘Aylemü’z-zâhir</i> ’in Elimizde Bulunan Nüshaları.....	20
1.5.1. Arapça Asıl Nüshaları.....	20
1.5.2. Türkçe Muhtasar Tercüme Nüshaları.....	21
1.6. Metin Tesisinde Kullanılan Nüshalar ve Özellikleri.....	21
1.7 Artuklular Bâbının Yazımında Cenâbî’nin İstifade Ettiği Kaynaklar....	23
1.8. Cenâbî Dönemi Osmanlı Tarihçileri ve <i>el-‘Aylemü’z Zâhir</i> ’in Kaynak Olduğu Eserler.....	25

2. BÖLÜM

ARAPÇA METİN.....	30
-------------------	----

3. BÖLÜM

TÜRKÇE TERCÜME.....	41
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	62
EKLER.....	70

KISALTMALAR LİSTESİ

A.	: Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Kitaplığı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
d.	: Doğumu
<i>DİA.</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
F.	: Süleymaniye Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa Kitaplığı
H.	: Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye Kitaplığı
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
<i>İA.</i>	: <i>İslâm Ansiklopedisi</i>
İng.	: İngilizce
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ktp.	: Kütüphane
m.	: Miladi
M.	: Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla Kitaplığı
nr.	: Numara
nşr.	: Neşir/Neşreden
öl.	: Ölümü
R.	: Süleymaniye Kütüphanesi Ragıp Paşa Kitaplığı
RE.	: Süleymaniye Kütüphanesi Reisülküttap Kitaplığı
s.	: Sayfa
sh.	: Sahife

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
vd. : Ve diğlerleri
vr. : Varak
Y. : Süleymaniye Kütüphanesi Yenicami Kitaplığı
Yay : Yayımlayan/Yayınevi
YL : Yüksek Lisans
yy. : Yüzyıl

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Ragıp Paşa Nşr. 983-407a

Şekil 2: Ragıp Paşa Nşr. 983-407b

Şekil 3: Ragıp Paşa Nşr. 983-408a

Şekil 4: Ragıp Paşa Nşr. 983-408b

Şekil 5: Ragıp Paşa Nşr. 983-409a

Şekil 6: Ragıp Paşa Nşr. 983-409b

Şekil 7: Ragıp Paşa Nşr. 983-410a

Şekil 8: Fazıl Ahmet Paşa Nşr. 1032

Şekil 9: Hamidiye Nşr. 896

Şekil 10: Murad Molla Nşr. 1430

GİRİŞ

el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir, kendi sahasında bir “ilk olma” hüviyetine sahip eser olması ve geniş bir alanı ihtiva etmesi bizi kendisine çeken sebeplerdendir. Amacımız bu eseri diğer araştırmacıların ve eğitim camiamızın istifadesine sunmaktır. Zira eserin birçok bölümünün neşir ve tercüme faaliyetlerinin tamamlanmamış ve eser üzerinde yeterli çalışmanın yapılamamış olması bizleri bu çalışmaya itmiştir. Arapça yazılan eserin ihtiva ettiği bu önem hem devrinin ilim adamlarını ve talebelerini hem de sosyal bilimlerin bir araştırmacısı olarak bizleri heyecanlandırmıştır.

Eserin ilgili bölümü (Artuklular) Ragıp Paşa nüshasından hareketle tercüme edilmiş, ayrıca dönem hakkındaki farklı veriler tezimizde birleştirilmiş olsa da çalışmamızda bununla birlikte *el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* ve Cenâbî Mustafa Efendi hakkında da bilgiler verilecektir. Zira bu eser Osmanlı tarihçiliğinde daha önce görmediğimiz bir biçimde geniş bir tarih aralığına sahiptir. Bu özelliklerle hem devrinin hem de kendinden sonrakilerin ilmî hayatında önemli bir kılavuz olmuştur. Ayrıca eserin müstensih sayısının fazla olması da *el-‘Aylem*’in ve Cenâbî Mustafa Efendi’nin kıymetini artırmaktadır. Tüm bunlar eserin günümüzde de daha çok çalışılmayı hak ettiğini göstermektedir.

Öncelikle Cenâbî Mustafa Efendi hakkında ulaşabildiğimiz kadarıyla biyografik bir tanıtım yapıldıktan sonra kendisini meşhur kılan *el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir* adlı eseri hakkında detaylı bilgilendirmeler yapılacaktır. Ardından müellif nüshası ile metnin çeşitli neşirleri ve üzerinde yapılan çalışmalar tanıtılacaktır. Metin neşri verildikten sonra tercümesi eklenecektir. Ayrıca istifade edilen Arapça metnin tıpkıbasımı da ekler kısmında verilecektir.

ÇALIŞMADA TAKİP EDİLEN YOL

1. Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el- 'Aylemü 'z-zâhir fî ahvâli 'l-evâ 'il ve 'l-evâhir* adlı eserinin beş (5) nüshası üzerinde çalıştık. Bunlar; Yeni Cami, Hamidiye, Fazıl Ahmet Paşa, Murad Molla ve Ragıp Paşa nüshalarıdır. Eserin daha fazla nüshası bulunmakta ancak daha okunaklı bulduğumuz bu nüshaları kullanmayı tercih ettik.
2. Konu araştırmasını yaparken Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olan Yeni Cami nüshası için eser hakkındaki detay bilgiler kısmında bazı bölümlerinin “eksik” olduğuna dair bir ibareye rastladık. Yeni Cami nüshasının ilk sayfası dışında diğer sayfalarının karşılaştırmada esas aldığımız diğer nüshalardan farklı konular ihtiva ettiğini fark edince eserin eksik kalan kısımlardan birinin üzerinde çalıştığımız bölüm olduğuna kanaat getirdik. Bu nedenle ilk sayfa dışında diğer sayfalarını Ragıp Paşa nüshasından almak durumunda kaldık. İlk sayfayı almamızın nedeni de müellif nüshasının en azından elimizde olan kadarını kullanmaktır.
3. Çalışma sürecinde karşılaştırma yöntemini tercih ederek daha okunaklı bulduğumuz bazı nüshaların arasındaki farkları belirtmeye çalıştık.
4. Metni olduğu gibi yayıma hazır hâle getirdik.
5. Metni yayıma hazır hâle getirirken bugünkü Arapça imla ve gramer kurallarına uyduk.
6. Müstensihin istinsah sürecinde yaptığı birtakım noktalama ve imla hatalarını düzeltmeye çalıştık.
7. Eserin tercümesini esas metne bağlı kalarak yapmaya çalıştık ve gerekli durumlarda tercüme metnine dipnot bilgileri düştük.
8. Dipnotlarda bahsettiğimiz nüshalar arası farklılıkları yazdık. Nüsha isimlerinin baş harflerini -ilk sıraya esas aldığımız nüshayı almak suretiyle- yazarak farklılıkları gösterdik.
9. Bazı farklılıkları yazarken “-” işaretini kullandık. Bu işaret; ifade edilen sözcüğün, işaretin önünde bulunan nüshalarda yer almadığını belirtmektedir.

1. BÖLÜM

CENÂBÎ MUSTAFA EFENDİ’NİN HAYATI, TARİHÇİLİĞİ VE *EL-‘AYLEMÜ’Z-ZÂHİR FÎ AHVÂLİ’L-EVÂ’İL VE’L-EVÂHİR*

1.1. Cenâbî Mustafa Efendi’nin Hayatı ve Eserleri

Cenâbî Mustafa Efendi, Osmanlı Devleti’nin hemen her açıdan gelişmişliğinin zirvesinde yer aldığı bir dönemde yaşamış ünlü bir tarihçidir. Devletin hâkimiyet düzeninin ülkenin her köşesinde hissedildiği, askerî açıdan da bir hayli gelişmişlik arz edilen bir dönemde yaşamıştır. XVI. yüzyılda yaşamış olan Cenâbî Mustafa Efendi, Kânûnî Sultan Süleyman devrinin son zamanlarını, II. Selim devrini ve III. Murad devrinin önemli bir kısmını görmüştür. Nitekim tezimizin konusu olan *Cenâbî Tarihi* isimli meşhur eserini de III. Murad ve onun sadrazamı Siyâvuş Paşa’ya ithaf etmiştir¹.

Cenâbî Mustafa Efendi’nin çağdaşı Hoca Sa‘deddin Efendi (öl. 1599), Gelibolulu Mustafa Âlî gibi tarihçiler kadar isminin duyulmamasının ve çağımızda araştırmacıların dikkatini çekmemesinin en önemli nedeni, bahsedilen isimlerin şöhretinden ve nüfuzundan kaynaklandığını belirtmekte fayda vardır. Tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz ki *Cenâbî Tarihi*, XVI. asrın en mühim tarih eserlerinden biridir. Cenâbî Mustafa Efendi de Osmanlı tarihçiliğine olumlu manada yön veren önemli bir müelliftir.

XVI. asrın meşhur Osmanlı ulemasından ve önde gelen tarihçilerinden Cenâbî Mustafa Efendi’nin ismi Mustafa, lakabı Safiyüddîn, künyesi ise Ebû Muhammed’dir. Künye, oğluna nispeten kullanmıştır. Cenâbî’nin Safiyüddîn dışında da çeşitli lakab ve ünvanları vardır: es-Seyyid, eş-Şerîf, Fahrü’l-İslâm, Emîrzâde, Emîr Hasanzâde, Emîr, el-Müverrih... Ayrıca Peygamber soyundan gelmesi hasebiyle de kullandığı bazı isimler vardır: el-Hüseynî, el-Kureysî, el-Hâşimî, el-Alevî... Bu durum onun Anadolu seyyidlerinden olduğunu göstermektedir. Pek çok âlim yetiştirmiş bir aileye mensup Cenâbî Mustafa Efendi, “Fahrü’l-müderrişin” ve “Emîrzâde” olarak da

¹ Mehmet Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 11-12.

anılmaktadır². Birçok ilim adamı yetiştirmiş olan Niksarlı³ bir aileye mensup olan Cenâbî Efendi, Emîr Hasan Efendi'nin⁴ (öl.1567) oğlu olup Amasya'da dünyaya gelmiştir⁵. Amasya'da dünyaya gelme meselesi biraz ihtilaflıdır. Cenâbî için atfedilen "Amâsî" nispesiyle onun Amasyalı olduğu bilgisinin birçok kaynakta yer almadığını belirtebiliriz. Onun Amasyalı olduğuna dair bilgiyi Bursalı Mehmed Tahir⁶ ve Babinger⁷ vermektedir⁸. Dolayısıyla Cenâbî Mustafa Efendi'nin doğum tarihi ve doğum yeri bilgisi net olarak bilinmemektedir. Cenâbî, kendisinden de söz ettiği hemen hiçbir yerde nerede doğduğuna dair herhangi bir açık beyanatta bulunmamıştır. Cenâbî Mustafa Efendi hakkında tafsilatlı bilgi veren ne döneminin ilim adamları ve yakın dönemi kaynakları (Kınalızade, Beyânî, Selânikî, Kâtip Çelebi, Evliya Çelebi) ne de daha sonraki eserler, kaynaklar ve tarihçiler Cenâbî Mustafa Efendi'nin doğum yeri ve tarihi hususunda hiçbir bilgi vermemektedir. Bursalı Mehmet Tahir her ne kadar Amasyalı bir babanın oğlu olduğu⁹ bilgisini verse de doğum yeri hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz.

Cenâbî Mustafa Efendi'nin 1591 yılında ahirete irtihal etmiş olan Su'ûdî adında bir de kardeşi vardır¹⁰.

Cenâbî Mustafa Efendi, İstanbul'da öğrenim görmüş, daha sonra ilmî hayatına Bursa ve Edirne'de devam etmiştir. Dönemin tanınan âlim ve Şeyhülislâm'ı olan Ebussuûd Efendi'den (öl. 1574) dersler almıştır¹¹. Birçok medresede hocalık yapmıştır. Hocalık yaptığı medreseleri şu şekilde sıralayabiliriz:

² Mehmet Canatar, "Cenâbî Mustafa Efendi", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 352.

³ Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, İÜSBE, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul 1994, s. VIII.

⁴ Franz Babinger, Cenâbî Mustafa Efendi'nin babası Emîr Hasan'ın ölüm yılını, Atâ'î'ye atfen 1567 olarak zikreder. Bkz. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev.: Coşkun Üçok, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 120.

⁵ Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. VIII.

⁶ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, s. 975.

⁷ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s.120.

⁸ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 14.

⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 975.

¹⁰ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 120; Muharrem Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 17.

¹¹ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 17.

Davud Paşa Medresesi (İstanbul): 981/1573 yılından itibaren üç yıl boyunca burada müderrislik görevini icra etmiştir. 984'te görevi Karahisârî Ahmed Çelebi'ye devretmiştir¹².

Ka'riye Medresesi (İstanbul): 984/1576 yılı itibariyle on bir ay süreyle burada görev yapmıştır.

Sultaniye Medresesi (Bursa): 985/1576 yılı sonu itibariyle Davut Paşa Medresesi ve Ka'riye Medresesi'ne göre daha üst seviyede olan Sultaniye Medresesi'nde 988/1580'e kadar üç yıl müderrislik görevini icra etmiştir.

Sahn-ı Semân Medresesi (İstanbul): 988/1580 itibariyle yaklaşık iki buçuk yıl müderrislik görevinde bulunmuştur.

Süleymaniye Medresesi (İstanbul): 990/1582'de buraya tayin olunan Cenâbî Mustafa Efendi, dört yıldan fazla bir süre bu medresede müderrislik hizmetinde bulunmuştur.

Selîmiye Medresesi (Edirne): Cenâbî Mustafa Efendi'nin müderrislik yaptığı son medrese Selimiye Medresesi'dir. 994/1586 yılı itibariyle bir yıl kadar bu medresede görev icra etmiş ve daha sonra müderrislikten ayrılıp kadılığa geçiş yaparak hizmetini o yolda sürdürmüştür.

Cenâbî Mustafa Efendi, bu bilgiler çerçevesinde 981-995/1573-1587 yılları arasında yaklaşık on dört yıl müderrislik görevini icra ettiği anlaşılmaktadır. Bu yıllar dışında tarihi elimizde bulunmayan fakat müderrislik yaptığını bildiğimiz dönemler de dikkate alındığında uzun bir süre tedrisat faaliyeti içerisinde bulunduğu söylenebilir. Cenâbî Mustafa Efendi, 995/1587 yılında Haleb kadılığına tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde uygulamada olan sistem gereği 997/1587'de yerine kardeşi Su'udî Mehmed Efendi (öl.999/1590) atanmıştır¹³.

Cenâbî Mustafa Efendi, birçok ilimle meşgul olmakla birlikte daha çok edebiyat ve tarih alanlarına yoğunlaşmıştır¹⁴. Nitekim tarih alanındaki asıl şöhretini *el-*

¹² Nev'îzâde Atâî, **Hadâîku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik**, Haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, I, İstanbul 2017, s. 795.

¹³ Nev'îzâde Atâî, **Hadâîku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik**, s. 904; Canatar, **Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi**, s. 21-23. Ölüm yılını Babinger 1591 olarak vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 120; Tuğba İşçimen, **Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi**, Yayınlanmamış YL Tezi, FSM Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 9.

¹⁴ Kesik, **Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları**, s. 18.

'*Aylemü 'z-zâhir fî ahvali 'l-evâ'il ve 'l-evâhir* ile yakalamıştır. Edebiyat alanında yaptığı çalışmalara da şiirleri örnek gösterilebilir. Cenâbî Mustafa Efendi "Cenâbî" mahlasını kullanarak şiirler yazmıştır¹⁵. Bazı şiirlerinde "Cenânî" mahlasını da kullanmıştır¹⁶. Aynı zamanda üç dilde şiir yazma yeteneğine sahip bir şairdir¹⁷. 999/1590 yılında da Haleb'de iken vefat etmiştir¹⁸. Kardeşiyle kendisinin ölüm tarihi ve yeri noktasında bazı kaynaklarda karışıklık meydana gelmiştir¹⁹. Onun Haleb'de öldüğü bilgisini Bursalı Mehmed Tahir vermektedir²⁰.

Eserleri:

1. el- '*Aylemü 'z-zâhir fî ahvâli 'l-evâ'il ve 'l-evâhir*'²¹

Meşhur adıyla *Cenâbî Tarihi* olan bu eser, tezimizde esas olarak üzerinde durduğumuz ve tanıttığımız eser olduğu için bilgileri daha sonraya bıraktık.

2. *Nihâyetü 'l-merâm ve bahru cevâhiri 'l-kelâm*

Bu eser, yazarın kendisi tarafından Arapça olarak yazılan el- '*Aylemü 'z-zâhir* adlı eserin yine Arapça muhtasar şeklidir²². Eserin adını da *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masûn* olarak zikreder²³.

3. *Cevâhiru 'l-garâib*

Yurt içinde ve yurt dışında birçok nüshası bulunan bu eserin İstanbul'da iki, Ankara'da ve ABD'de birer nüshası olmak üzere toplam dört nüsha tespit edilmiştir. Bunlar; İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye ve Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi, Ankara'da Milli Kütüphane, ABD'de Los Angeles County Museum of Art (LACMA) nüshalarıdır²⁴. Döneminin padişahı III. Murad'ın Cenâbî Mustafa Efendi'den talep etmesi üzerine kaleme alınan bir eserdir. Yazar kendi bakış açısını, sanatsal üslubunu, kendine has sanatkârane tarzını bu eserde de

¹⁵ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 120.

¹⁶ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s.14.

¹⁷ Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el- '*Aylemü 'z-zâhir fî ahvali 'l-evâ'il ve 'l-evâhir* Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. IX.

¹⁸ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 18.

¹⁹ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s.25.

²⁰ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 975.

²¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 976.

²² Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 19.

²³ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 976.

²⁴ Emre Arvas, "Cenâbî'nin Cevâhirü 'l-Garâib fî Tercemeti Dürrü 'l-Acâib Adlı Eseri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 28, İstanbul 2022, s. 8.

göstermiştir. Genel bir İslâm tarihi, tabiat ve adap kitabıdır. Kâbe'nin, Mekke ve Medine'nin faziletleri, Peygamber Efendimiz ile ilgili bazı başlıkları da aldıktan sonra (doğumu, yemesi-içmesi, uyuması, peygamberliği, sevgisi, savaş aletleri, hayâsı, hacamat, vefatı, mirası, rüyada görülmesi...) Hz. Ali ve on iki imam; namaz, oruç, sadaka, hac, istiğfarın faziletleri, vezir ve emîrlükler hakkındaki düşünceleri, ahir zaman alametleri, tıp, kalplerin huzuru, meyvelerin fayda ve zararları, eğitim adabı, hayvanların faydaları, Bedir ashabı gibi konuları işler²⁵.

Cenâbî Mustafa Efendi'nin tercüme yapmakla kalmayıp kendi görüşünü de eserine aktardığını görüyoruz. Bu nedenle *Cevâhiru'l-Garâib*'in tercüme-telif bir eser olarak nitelendirilmesi isabetli olacaktır²⁶.

4. Kasâ'id-i belîğa

Şiir ve kasidelerinin yer aldığı eserdir. Önemli bir özelliği ise içerisinde “Cenânî” mahlasını kullanmasıdır. İçerisinde farklı konulardan şiirlerin yer aldığını söylemek mümkündür. Kendisinden de ders aldığı “Şeyhulİslâm Ebussuûd Efendi'ye Medhiye”, ardından dönem padişahı “Sultan III. Murad'a medhiye”, “Bahar'ın vasfı”, “Mescid-i Haram'ın tavanının yenilenmesi”, “İstanbul'daki kıtlık ve kuraklık üzerine halkın fırınları hücumu hakkında” gibi konularda görüşlerini ve duygularını ifade ettiği eseridir²⁷.

5. es-Seb'u's-seyyâr

“İlm-i kıyafet” olarak bilinen bir hususta kaleme aldığı eseridir. Kişinin görünüşüne bakıp onun hakkında yorumlar yapılması ve bu hususların kaleme alınmasıyla oluşan bir eserdir²⁸.

6. Bedâiyu'l-âsâr fî nevâdiri'l-hikâyât

Bu eserin ona ait değil de mahlasından dolayı adıyla karıştırılan Bursalı Mustafa Cinânî'ye ait olabileceği düşünülmektedir²⁹.

²⁵ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 47-48.

²⁶ Tuğba İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-İ Mekkûn'unda İlk Dönem İslâm Tarihi*, Yayınlanmamış YL Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 26.

²⁷ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 49; İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 29.

²⁸ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 20.

²⁹ Cihan Okuyucu, *Mustafa Cinânî ve Bedâiyu'l-Âsâr*, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, XIII, İstanbul 1987, s. 351-387; Hasan Kavruk, Kazım Yoldaş, *16. Yüzyıl*

7. *Risâle fî binâi Ayasofya ve kal'ai kostantiniyye*

Farklı bir eser gibi gösterilse de Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el- 'Aylemü 'z-zâhir fî ahvâli 'l-evâ 'il ve 'l-evâhir*'inin Türkçe muhtasarının aynısıdır³⁰.

Yazarın ayrıca haklarında detaylı bilgi bulamadığımız *Târîhu Bilâdi 'l-Mağrib*, *Fursatnâme*, *el-Hazîratu 'l-Hazre* ve *'l-Hadîkatu 'n-Nazre* adlı eserleri de vardır.

1. 2. Cenâbî Mustafa Efendi'nin Tarih Yazıcılığındaki Yeri

Cenâbî Tarihi'nin tarih kitapları arasındaki yerini anlayabilmek için kendisinden önceki tarih yazıcılığının Osmanlı'daki oluşumundan kısaca söz etmemiz gerekmektedir. İstanbul'un fethinden sonra tarih yazıcılığımızda bir canlanma meydana gelmekle birlikte standart dünya ve Osmanlı tarihi yazma denemelerinin yeni başladığını söyleyebiliriz³¹. *Behcetü 't-tevârih*, *Mecma 'u 't-tevârih*, *Târîh-i Nişancı*, *Mir 'âtü 'l-edvâr* ve *Mirkâtü 'l-ahbâr* adlı eserler umumi tarih yazıcılığımızın ilk teşebbüsleri arasındadır.

Kısaca değinecek olursak Şükrullah'ın (öl. 864/1459) *Behcetü 't-tevârih*'i karşımıza çıkmaktadır. Şükrullah'ın yaratılıştan başlamak suretiyle ve Farsça kaleme aldığı bu eser, Osmanlı dönemi umumi tarih yazıcılığının ilk örneklerinden düşünülebilir. 13 bölümden oluşan bu eser ilk sekiz bölümünde ilk dönem İslâm tarihini ihtiva eder. Şükrullah bu eserinde kısmen de olsa kaynaklarını belirtmiştir³².

Behcetü 't-tevârih'ten sonra umumi tarih kapsamında örnekleyebileceğimiz bir diğer eser Matrakçı Nasuh (ö. 971/1564) tarafından kaleme alınan *Mecma 'u 't-tevârih* adlı eserdir. Eserin ilk kısmı Taberî'nin *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk* isimli eserinin tercümesi olmakla beraber kendisinin de yaptığı eklemelerle eser 958/1551 yılına kadarki olayları içermektedir³³.

Ramazanzâde Mehmed'in (ö. 979/1571) *Târîh-i Nişancı* adlı çalışması dört bölümden oluşmaktadır. Bu eserin ilk bölümünde Hz. Âdem'den başlamak suretiyle

Şair ve Yazarı Bursalı Cinânî'nin *Bedâiyü 'l-âsâr* Adlı Eserindeki Bursa Tasvirleri, **Külliyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, XXII, 2024.

³⁰ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 20.

³¹ Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, İstanbul 2013, 1, s. 273.

³² Ayla Demiroğlu, "Behcetü 't-Tevârih", **DİA**, V, İstanbul 1992, s. 349-350.

³³ Hüseyin Gazi Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh", **DİA**, XXVIII, Ankara 2003, s. 143-145.

tüm peygamberlerin tarihini özetle aktarmakta, ikinci bölümünde Asr-ı saadet, Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbasîler, Fâtımîler, Eyyübîler ve Memlûkleri ele almaktadır. En kapsamlı diyebileceğimiz üçüncü bölümünde ise Osmanlılar ele alınmıştır. Bir el kitabı niteliğinde olan *Târîh-i Nişancı* muhtasar bir umumî tarihtir³⁴.

Muslihuddin Lârî'nin (öl. 979/1572) Farsça kaleme aldığı ve Sultan II. Selim'e sunduğu, Osmanlı tarihine ve daha önce vefat etmiş olan devlet adamlarının, âlimlerin ve müelliflerin bir listesine yer vermiştir. *Mir'âtü'l-edvâr ve irkâtü'l-ahbâr* isimli eseri yine umumi tarih yazıcılığımızın ilk örnekleri arasında yer almaktadır³⁵.

Osmanlı tarihçiliğinde geniş manadaki umumi tarih yazıcılığının Cenâbî Mustafa Efendi ile başladığını söylememiz mümkündür. Cenâbî'den sonra gelen Ebu'l-Abbâs Karamânî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Hezarfen Hüseyin Efendi, Kâtip Çelebi, Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi, Şehrîzâde Mehmed Said gibi tarihçilerin Cenâbî Mustafa Efendi'nin usulünü takip ederek eserlerini düzenlemeleri kendisinin Osmanlı tarih yazıcılığında yeni bir yol açığının göstergesi olması açısından önem arz etmektedir³⁶.

Cenâbî Mustafa Efendi edebî tarihçilik anlayışına uygun hareket etmiştir. Bu da pek az tarihçinin itibar ettiği bir tarihçilik anlayışıdır. Edebî tarihçilik, tarih yazımı yapılırken tercih edilen üslupla alakalı bir anlayıştır. Yani kurulan cümleleri kişiyi itibar etmeye zorlayan, dikkat çekici, şiirsel bir dile sahip olan tarihçilik anlayışının yansımasıdır. O, daha önce de zikredildiği gibi özellikle III. Murad'ın da isteğiyle kaleme aldığı eserlerinde de gördüğümüz özelliğiyle basit bir üsluba sahipti. Bu sebeple de kendinin aksi tarza sahip olan Hoca Sa'deddin Efendi ve Gelibolulu Mustafa Âlî gibi tarihçilerin şöhretinin gölgesinde kalmıştır³⁷. Halk bu tarihçilere itibar etmiştir.

Cenâbî'nin tarih ilmi içerisindeki yerini anlamak için onun "tarih" tarifi ve değerlendirmelerine kulak vermemiz icap eder. Cenâbî, tarih ilmine büyük bir önem atfeder. Ayrıca tarih ilmini başlı başına bir ilim dalı olarak görür. Birçok noktada

³⁴ Abdülkadir Özcan, "Ramazanzâde Mehmed Çelebi", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 450.

³⁵ Hulusi Kılıç, "Muslihuddin Lârî", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 104.

³⁶ İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 7.

³⁷ Mehmet Alper Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Sakarya 2011, s. 14.

tarihin diğer ilim dallarına göre daha kapsayıcı olarak gördüğünü belirtmek de hata olmaz. Nitekim tarih araştırmalarında tarihe yardımcı ilim dalları olarak gördüğümüz arkeoloji, geçmiş zamanlar hakkında bilgi veren vesikalar, sözler, diplomatika ile tarihi bir bölüm olarak değerlendirip kendi ifadesiyle bu ilmi “ilmu’l-âsâr ve’t-tevârih” olarak nitelendirmektedir. Bir başka deyişle tarihi bir doruk noktası olarak görür. “Ma ‘lûm ola ki ilm-i târih ve âsâr ve ma ‘rifet-i ahvâl-i güzeşte-i rüzgâr, eşref-i ulûm-ı fâika ve eltâf-ı fûnûn-ı râikâdandır.” görüşüyle de tarihi ve onun yardımcı kollarını yüceltir³⁸. Diğer taraftan ona göre tarih ilmiyle uğraşan kişilerde uzun bir ömür, anlayış ve kavrayışında, olayların sebep ve sonuçlarını yorumlayabilmesinde gelişmeler görülür. Bunu Mehmet Canatar, Cenâbî’nin *Dürr-i Mekkûn* adlı eserinden naklen şöyle aktarır: “Bu ilm-i celîl erbabına ömr-i tavîl ve külliyyet-i iz’ân ve tahkik ve îkân tevris ettiği vâzıh ve lâyhıdır³⁹.” Ona göre bu ilim, dili kurallarına uygun ve gerçek hâliyle konuşan, kimi zaman halka üstü kapalı, kimi zaman da açık ve anlaşılır bir şekilde, kimi zaman da bilgilendirici ve kavratıcı bir şekilde açıklamalarda bulunan bir vaiz gibidir⁴⁰.

Cenâbî Mustafa Efendi’nin tarih yazımını metodunu anlamak için kendi ifadelerine bakmak icap eder. El-Aylemü’z-zâhir adlı eserinde, takip ettiği yolu kendisi şu şekilde ifade etmektedir:

“Tarih ilminin sözden ibaret olduğunu ihmal etmemek gerekir. Çünkü o, tashih edilmeksizin işitilerek toplanmış bir haber midir? Depolanmış nakiller mi? Hanefî fetvaları mı? Küffar kiliselerinin saldırısı mı? Bilinmez. Şehrin sulh ile mi zorbalıkla mı fethedildiği bilinmediği zaman müracaat tarih kitaplarına ve eserlerinedir. Bununla beraber muhakkak ki ben bu kitapta bana göre sahih olan nakilleri ve aslını kullandım. Öyle ki âlimler arasında yaygınlığından dolayı meşhur olan bazı kitaplardan nakilleri terk ettim, almadım!”⁴¹

Bu durum onun ayrıca tarih ilmiyle beraber bu ilme ilgi duyan ve onun gibi belli çalışmalar içerisinde bulunan ilim adamlarına ve onların eserlerine de duymuş olduğu saygıyı göstermektedir. Aynı zamanda araştırmacılara yol gösteren de bir tutum

³⁸ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 158.

³⁹ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 159.

⁴⁰ Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 13.

⁴¹ İşçimen, *Cenâbî Mustafa’nın Dürr-i Mekkûn’unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 13.

sergilemiş olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ayrıca bu şekilde başvurduğu eserler hakkında bilgi vermesi eserinin kayda değer bir niteliğe sahip olduğunu da göstermektedir. Cenâbî, tarih ilmini, faydalarını sıralayarak dolaylı yönden tarif etmeye çalışmaktadır. Tarih ilmi vesilesiyle Allah'ın yarattığı varlıkların garip yönleri ile Allah'ın hikmeti, rahmetinin genişliği, gücünün şiddeti ve en mühimi Allah'ın yüce varlık ve kudretinin idrak edilebileceği söz konusu edilmektedir. Cenâbî'ye göre bu ilmin amacı, tarihin özellikle ibretlik kısımlarına gereken dikkati çekerek geçmiş zamanlarda yaşayanların hâline işaret etmektir. Böylece yapılan yahut yapılabilecek olan hatalara karşı daha temkinli olunması yolunda adım atmaktır.

Cenâbî'nin tarih ilmi hakkındaki görüşlerinden istifadeyle denilebilir ki kaynak göstermeden yazılan herhangi bir eserin sağlamlığından şüphe duyulması gerekmektedir. Cenâbî, sadece genel tarih yazarken değil kaynak gösterme metodunu Osmanlı tarihini yazarken de kullanmıştır. Bir tarihçinin yapması gerektiği gibi hadiselerin neden ve sonuçlarını birlikte değerlendirip onları farklı taraflarıyla da ele almıştır.

Cenâbî Mustafa Efendi yalın ve açık bir dil ve üslubu benimseyen bir araştırmacıdır⁴². Bahsettiğimiz gibi, eleştirel tutumunu da gördüğümüz böylesine bir eserin, kendisinden daha önce ve sonra yazılmış tarih eserleri dikkate alındığında, tarihçilik kültürümüz açısından önem taşıdığını açıkça belirtmektedir. Bibliyografik olarak bakıldığında kaynak gösterme işi, süregelen tarihçilik anlayışımız açısından, Cenâbî'nin zamanına kadar ve dahi sonrasında, onun ortaya koyduğu hassasiyet ve yöntemle başka bir uygulama imkânı bulamamıştır diyebiliriz⁴³. Tarihçilikte uygulama açısından önemli olan ancak eksik taraflarımızdan da biri olan bu durum pek uygulama alanı bulamamıştır. Bu durum, Cenâbî'nin ve telif ettiği eserinin değerini ve özelliklerini gösteren bir durumdur. Sonuç itibarıyla Cenâbî Mustafa Efendi, XVI. asırda yaşamış, birçok sahada eserler telif etmiş, en çok tarihçilik yönü ağır basan değerli bir Osmanlı müverrihi ve ilim adamıdır.

⁴² Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 17.

⁴³ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 160.

1.3. *el-‘Aylemü’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir*

el-Hâfilu’l-vâsit ve’l-‘Aylemü’z-zâhirü’l-muhît olan asıl ismi, ilim dünyasında *Cenâbî Tarihi* ismiyle şöhet bulan bu eser, Cenâbî Mustafa Efendi’nin şöhetini de getiren en değerli eseri olma hüviyetine sahiptir. *Cenâbî Tarihi*, İslâm devletlerinin çoğunluğu hakkında bilgi veren umumi bir eser olma hüviyetine de sahiptir. Ayrıca gerek Osmanlı tarih yazıcılığının gidişatı hakkında verdiği dolaylı bilgiler gerekse XVI. asrın en mühim umumi tarih çalışmalarından biri olması dolayısıyla günümüz için bibliyografik açıdan önemli bir yer tutmaktadır. Eserin dili Arapça olup Osmanlı tarihçilerinin kaleme aldığı en geniş içeriğe sahip, ilk, sistemsal açıdan başarılı ve önemli bir umumi tarih olduğunu söylemekte fayda var. Kendisinden önce bu niteliklere sahip bir eserden de söz edemiyoruz⁴⁴. Eser iki ciltten oluşmaktadır. “el-Hâfilu’l-vâsit ve’l-‘Aylemu’z-zâhirü’l-muhît” adlı bahsedilen eserin bazı farklı isimlendirmeleri de mevcuttur⁴⁵. Bu isimlendirmeler kısmen yazarın kendisinin eserleri içerisinde bahsetmesi yoluyla bizlere ulaşan isimlendirmeler olup kimisi de başkaları tarafından verilmesi yoluyla bizlere ulaşan isimlerdir. Bunlardan söz edecek olursak: “Bahru Zehhâr”, “el-Bahr”, “el-Bahru’z-zehhâr ve’l-‘Aylemu’t-teyyâr”, “Bahru ‘Aylem”, “el-‘Aylemu’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir”, “el-‘Aylemu’z-zâhir fî ulûmî’l-evâ’il ve’l-evâhir”, “Târîh-i Hüseyinî”, “Târîh-i Cenâbî”, “Târîhu’l-Cenâbî” ve “Cenâbî Tarihi”. En yaygın ismi “Cenâbî Tarihi”⁴⁶ ve “el-‘Aylemu’z-zâhir fî ahvâli’l-evâ’il ve’l-evâhir” dir. Katip Çelebi, *Fezleke*’sini yazarken bu eserden “el-Bahru’z-Zehhâr ve’l-Bahru’t-Teyyâr” diye bahseder⁴⁷.

1589 yılında tamamlanan bu eserde Cenâbî eserin içeriğini verirken nerelerde hangi kaynakları verdiğini belirtmesi eserin kıymetini artıran önemli bir husustur. Eser her bir bölümü bir devlet, hanedan yahut beylik hakkında bilgiler ihtiva eden 86 bölümden oluşmaktadır⁴⁸. Hz. Muhammed (s.a.v.) devri, savaşları ve bazı özellikleri, “Kitab” başlığı altında zikredilmekle birlikte 86 bölüme dâhil edilmemiştir. *Cenâbî*

⁴⁴ Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, s. 21, 42, 105, 115.

⁴⁵ Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fî ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 15.

⁴⁶ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 53.

⁴⁷ Katip Çelebi, *Keşfü’z-Zünûn*, I, (nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge), İstanbul, 1941-1943, s. 224; Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fî ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 15.

⁴⁸ İşçimen, *Cenâbî Mustafa’nın Dürr-i Mekkûn’unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 22.

Tarihi, genel olarak İslâm dünyası hakkında bilgiler ihtiva eder. İslâmiyet'ten önce yaşamış bazı kabilelerden de söz etmekle beraber daha çok İslâm devletlerini, beyliklerini işler. Eserin Osmanlılar bölümü “en hacimli” bölüm olma özelliğine sahiptir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayıp kendi zamanına kadar (997/1588-1589) gerçekleşen hadiseleri anlatır.

Cenâbî Mustafa Efendi, bu eserin yazımına oldukça erken bir yaşta başlamıştır. Daha somut bir ifadeyle Cenâbî, bu eserini yazmaya başladığında ya bir medrese öğrencisidir yahut eğitmenliğe yeni başlamıştır. 1587-88 yılı olaylarına kadar geldiği görülen bu eserin yaklaşık yirmi beş yılda yazılması eserin titiz bir çalışma sonucu ortaya çıktığını gösterir⁴⁹. Uzun ve önem gösterilen bir çalışmanın ürünü olan bu eseri yazarken Cenâbî, oldukça sade bir dil kullanmıştır. Nitekim Osmanlı zamanı nesir çalışmalarını incelediğimizde bunların sade, orta veya süslü bir dile sahip oldukları görülmektedir⁵⁰. Tarih çalışmaları ise çoğunlukla sade nesir şeklinde yazılmaktadır. Çünkü bu eserleri yazmaktaki amaç söz oyunları yapmaktan ziyade didaktik bir unsur taşıyarak okuyanı aydınlatmaktır. Ancak müellifin aynı zamanda bir şair olması hasebiyle eserin belli yerlerinde şiirlere yer verdiğini görmekteyiz⁵¹. Bu da eseri farklı bir boyuta taşımıştır. Yine konuyla ilgili yaptığı yorumlar, ayetlerle yaptığı izahatlar okuyanı sıkmadan eseri okunur kılan özellikler arasındadır.

Eserin yazımı sürecinde nerelerde bulunduğu bahsine gelince Cenâbî Mustafa Efendi, eserin yazımına başladığı sıralarda İstanbul'da bulunmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere “Bahriyye” adı verilen muhitte bulunduğunu, eserin önemli bir kısmını 971-985/1563-1577 ve 988-994/1580-1586 tarihleri arasında kalan yirmi yıllık sürede İstanbul'da, 985-988/1577-1580 yılları arasındaki üç yıllık sürede Bursa'da, 994-995/1586-1587 yılları arasında Edirne'de ve 996/1587-1588 tarihine kadar da Haleb'de görevini icra ederken yazdığını söylemek mümkündür. Ayrıca

⁴⁹ İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 25.

⁵⁰ Yusuf Ersin, “XII. ve XVI. Yüzyıllar Arası Eski Türk Edebiyatı Nesrine Bir Bakış”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/20, 2020, s. 77.

⁵¹ Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, s. XIII; Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, s. 7; İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 158.

eserin yazımını tamamladıktan sonra ise gözden geçirilmesi işlemini de Haleb’de yaptığı anlaşılmaktadır⁵².

Cenâbî bu eserini, kendisinin tarih ilmine olan meyli, geçmiş kavimlerin durumunu öğrenme ve öğrendiklerini aktarma yöneliminden kaynaklı olarak yazmıştır. Ayrıca herhangi bir makam sahibinin talebi doğrultusunda değil, kendi din ve hayat görüşünün bir yansıması olarak insanlara yol göstermek ve onlara hizmet etmek maksadıyla kaleme almıştır. Ayrıca başta da zikrettiğimiz gibi, öyle bir eser kaleme almış ki insanın yaratılışından itibaren içinde bulundukları zamana değin bilmeleri icap eden her dönemi eserine nakşetmiştir. Ayrıca İslâm’ı benimsemiş, farklı zamanlarda yaşamış olan devlet ve milletlerle beraber, İslâmiyet’ten önce hüküm sürmüş devlet ve yaşamış milletlerin de tarihlerini vererek tarihi hadiseleri daha iyi anlamayı sağlayacak bu çalışmayla ilimlerini artıracak bir vesile olmuştur. Genel bir tarih eseri olması hasebiyle ilk insanın yaratılışından başlamak suretiyle Peygamber tarihi; Süryânîler, Yahûdîler ve Nasrânîler gibi bazı milletler, Farslar, Yunanlar, Rumlar, İsrailoğulları, Hâm ve Sâm oğullarından Mısır hükümdarlarının tarihi, Ad ve Yemen kavimleri, Lahmîler ve Gassanîlerin tarihi, Cürhümîler, Kindeliler, İslâm’dan önceki Arap kabilelerinin tarihi, Hz. Peygamberin doğumu ile başlayıp Hulefâ-i Râşidîn, Sahabe Emevîler, Abbasîler (...) şeklinde 997/1588-1589 tarihine kadar devam eden İslâm tarihi ve İslâm devletleri tarihinden oluşmaktadır⁵³.

Eserin başından anlaşıldığına göre, ilk olarak bir mukaddime ve seksen iki bâb şeklinde planlanmış fakat daha sonra tertip edilen bu plana Hz. Peygamber devri olayları, “Kitab” adını verdiği bir başlıkla ve altında çeşitli bölümler hâlinde ilaveler yapılmasıyla eser uzatılmıştır. Dolayısıyla eserin konularında bir artış söz konusu olmuştur. Bu husus yazarlar tarafından bab şeklinde esere ilave edilmiştir.

Eserin düzenlenişine baktığımızda sistemli bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Müellif, olayların öncelik-sonralık ve sebep-sonuç ilişkilerine dikkat ederek bir düzen oluşturmuştur. Bu surette kronolojik sıralamaya uygun bir tertip

⁵² Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 83-85.

⁵³ Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımın Tenkidli Metin Neşri*, s. XV; Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımın Tenkidli Metin Neşri*, s. 16; İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 15-16.

yaptığı gözlerden kaçmamaktadır. Hadiselerin, milletler yahut devletlerin tertibi kendi içinde bu şekildeyken bunların sıralanışı da aynı şekilde yapılmıştır. İslâm devletleri kendi içinde tasnife tabi tutulmuş, devletler bölgelere ayrılarak tarihsel bir sıra içerisinde yazılmış, her hükümdar veya idareci birbiri ardınca sıralanmış bir şekilde yazılmış, dönemlerinde yaşanan olaylar da tezahür etme sırasına göre gün, ay ve yıl tertibiyle yazılmıştır. Ayrıca kendisine yakın tarihleri işlerken her hükümdarı işledikten sonra onun devrindeki önemli âlimler, şeyhler, tıpçılar, önemli kişilerin tezkireleri, eserleri vs. verilmiştir. Konuları işlerken kaynağa dikkat ederek bir düzen tertip etmiştir. Güvenilir kaynakları eserinde kullanmaya gayret etmiş, edebi ürünlerde görebileceğimiz mübalağa, söz oyunlarına, kabiliyet gösterme şeklinde addedilebilecek cümle yapılarına pek yönelmemiş, tarih yazıcılığı noktasında gerekli olan her hususu yerine getirme gayretini göstermiştir. Cenâbî'nin evvela yazmış olduğu Arapça genel tarihiyle beraber, daha sonra yazdığı aynı eserin muhtasar tercümesinde ve diğer eserlerinde ifadeden çok manayı ön plana çıkardığını görebilmekteyiz⁵⁴. Oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullandığını hatta bu sadeliği metodolojik bir unsur olarak kullandığını da görmekteyiz. Bu hususta “Cevâhiru'l-garâib” adlı eserinde, “Me'anî-i zâhiresiyle iktifâ olunup terk-i tafsîl ve tayy-i tatvîl olundu” diyerek sadelik ve anlaşılabilirliğin metodolojik bir üslup kaygısının sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Cenâbî, Arapça yazmış olduğu eserin muhtasar Türkçesini vücuda getirirken de esas olarak üzerinde durduğu hususiyetin yine tarih yazıcılığının “fayda” prensibi çerçevesinde işlerlik kazanması gerektiği noktasında şu ifadeleri dikkate şâyandır:

“Ol kitab-ı müşginnikâbı lisanı Türkî'ye terceme edem ta kim erbâb-ı devletimi ve ashâb-ı saâdetimiz anda behre-dâr ve heves yâr olalar.”⁵⁵

Dil açısından bakıldığında sanatlı cümlelere yer verilmediğini gerek Arapça gerekse Türkçe eserlerinde görebilmekteyiz. Ayrıca Cenâbî, kullandığı başka bir metotla da günümüzde kullandığımız bir yönteme eserlerinde işlerlik kazandırdığını görebilmekteyiz. Onun metodunu, kendisinden yola çıkarak şu kelimelerle

⁵⁴ Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 17.

⁵⁵ İşçimen, *Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 65; Cantimer, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri*, s. 17; Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s.87.

açıklayabiliriz: “ahz”, “cem” ve “iktibas”. Yani kaynakları seçerek ihtiyaç duyulanları alma, daha sonra bu alınan bilgilerden bir derleme yapma, onları bir araya mantıksal ve konuya uygun bir metotla getirme, gerek duyulursa da başka kaynaklardan, eserlerden alıntılar yapma şeklinde açıklanabilir. Bu özelliklerinden hareketle Cenâbî’yi klasik tarih metodolojisinin önemli bir temsilcisi olarak görmenin yerinde bir tespit olacağını söylemek mümkündür. Ayrıca alıntılar yaptığı kaynakları esaslı bir şekilde inceleyip onlardan sonuçlar çıkarıp zihin süzgecinden de geçirdikten sonra yazdığını da eklemek gerekiyor. Cenâbî, tarih metodolojisi bilgisi çerçevesinde, kendisinden önce yazılmış olan eserleri; tahlil, tahkik, tenkit, tercih ve yer yer düzeltmeler yaparak kıymete değer bir eser vücuda getirmiştir. Bununla birlikte Cenâbî’nin idrak ettiği ve kaleme aldığı II. Selim ve III. Murad devri olaylarını ele alan kısımlar, devrine dair elde ettiği gözlemleri, ziyaret ettiği kişiler, kurumlar ve mekânlar, görüştüğü bürokratik şahsiyetler, saray eşhası, babası ve sair âlimlerden işittiği bilgiler, ayrıca kendisinin de ilmiye sınıfından olması hasebiyle bildiği konular ve en mühimi de mensup olduğu topraklar hakkında bilgiler verdiği Osmanlı coğrafyası, tarihi coğrafya bilgileri, son derece özgün ve etkileyici bir nitelik arz eder. Döneminin önde gelen tarihçilerinden Nev’izade Atâî, Gelibolulu Mustafa Âlî, Ahmed b. Yusuf el Karamânî, Mehmed b. Mehmed Edirnevi, Kâtib Çelebi, Süheyli Çelebi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi gibi tarihçiler tarafından kaynak olarak kullanılmıştır⁵⁶. Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*’da *el-Aylemü ’z-zâhir*’in hükümdarlar tarihini ihtiva eden güzel bir kitap olduğunu söyler.

⁵⁶ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s.90.

1.4. el-‘Aylemü’z-zâhir’in İhtiva Ettiği Bâblar⁵⁷

Mukaddime ve Fihrist.....	(1a-5a)
1. Bâb: Peygamberler Tarihi.....	(5a-21a)
2. Bâb: Bazı Milletlerin Tarihi(Süryâniler, Yahûdiler, Nasrânîler).....	(21a-22b)
3. Bâb: İran Hükümdarlarının Tarihi.....	(22b-31a)
4. Bâb: Yunan Hükümdarlarının Tarihi.....	(31a-35a)
5. Bâb: Roma Hükümdarlarının Tarihi.....	(35a-83b)
6. Bâb: Benî İsrâil Hükümdarlarının Tarihi.....	(83b-85a)
7. Bâb: Sâ'm ve Hâm Oğullarından Mısır Hükümdarlarının Tarihi.....	(85a-105b)
8. Bâb: Âd Kavminin Tarihi.....	(105b-106a)
9. Bâb: Yemen Kabilelerinin Tarihi.....	(106a-113a)
10. Bâb: Enbâr ve Hire'deki Lahmîler'in Tarihi.....	(113a-115a)
11. Bâb: Suriye'deki Gassâniler'in Tarihi.....	(115b-116b)
12. Bâb: Hicâz Hükümdarları Cürhümîlerin Tarihi.....	(116b-117b)
13. Bâb: Kinde Hükümdarlarının Tarihi.....	(117b-118b)
14. Bâb: Arab Kabilelerinin Tarihi.....	(118b-119b)
KÎTÂB Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Savaşları ve Bazı Özellikleri:	(119b-172b)
15. Bâb: Dört Büyük Halife ve Oniki İmâm.....	(172b-206a)
16. Bâb: Kısaca Ashâb-ı Kirâm, Vefât Tarihleri ve Yerleri.....	(206a-228a)
17. Bâb: Şâm'daki Emevî Halifelerinin Tarihi.....	(228a-235b)
18. Bâb: Abbâsî Halifelerinin Tarihi.....	(236a-272a)
19. Bâb: Mekke, Tâif ve Yenbu'daki Hasaniye Devletinin Tarihi	(272a-280a)
20. Bâb: Medineimünevvere'deki Hüseyniye Devleti'nin Tarihi.....	(280b-282a)
21. Bâb: Ziyâdîler (Ziyâdoğulları).....	(282a-282a)
22. Bâb: Necâhîler (Necâhoğulları).....	(282a-283a)
23. Bâb: Mehdîler (Mehdîoğulları).....	(283a-283a)
24. Bâb: Resûlîler (Resûloğulları).....	(283a-286a)
25. Bâb: Zeydî İmamları (Yemen).....	(286a-288b)

⁵⁷ Eserin bölümleri ve varak numaraları Süleymaniye Kütüphanesi, Râgıp Paşa Neşri 983 numaralı nüshadan alınmıştır.

26. Bâb: Endülüs Emevîleri.....	(288b-290a)
27. Bâb: Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif.....	(290a-291a)
28. Bâb: Magrib-i Aksâ'da İdrisîler.....	(291a-291b)
29. Bâb: Hammûdîler (Hammûdoğulları)	(291b-292a)
30. Bâb: Aglebîler.....	(292a-293a)
31. Bâb: Sanhace Berberî Kabilesinden Bâdisoğulları.....	(293a-293b)
32. Bâb: Endülüs'te Murâbıtlar (Müsellimîn).....	(293a-295a)
33. Bâb: Sicilya'da Benî Kelb Hükümdarları.....	(295a-295b)
34. Bâb: Muvahhidler.....	(295b-303b)
35. Bâb: Merînîler Devleti.....	(303b-306b)
36. Bâb: Hafsîler.....	(306b-310b)
37. Bâb: Vattasîler.....	(310b-311b)
38. Bâb: Fas, Merâkeş, Sûs ve Diğer Yerlerdeki Şerîfler.....	(311b-315a)
39. Bâb: Tulunoğulları Devleti.....	(315a-316a)
40. Bâb: Tuğcoğulları.....	(316a-317a)
41. Bâb: Fatîmîler.....	(317a-324b)
42. Bâb: Eyyûbîler.....	(324b-366b)
43. Bâb: Memlûklüler.....	(366b-395a)
44. Bâb: Hamdânîler.....	(395a-398a)
45. Bâb: Mervânîler.....	(398a-399a)
46. Bâb: Ukaylîler.....	(399a-399b)
47. Bâb: Mezyedîler.....	(399b-400b)
48. Bâb: Mirdâsîler.....	(400b-401a)
49. Bâb: Musul Atabegleri Zengîler.....	(401a-406b)
50. Bâb: Artukoğulları (Mardin).....	(406b-409b)
51. Bâb: İran'da İsmâîlîler.....	(409b-411a)
52. Bâb: Fars Atabegleri Salgurlular.....	(411a-412b)
53. Bâb: Tahirîler.....	(412b-413a)
54. Bâb: Saffârîler.....	(413a-415a)
55. Bâb: Kûfe ve Yemen'de Tabâtabâîler.....	(415a-415a)
56. Bâb: Horasan'da Aleviyye Devleti.....	(415a-415b)
57. Bâb: Sâmânîler.....	(415b-417b)

58. Bâb: Gazneliler.....	(417b-420b)
59. Bâb: Gurlular.....	(420b-423a)
60. Bâb: Ziyârîler.....	(423a-424b)
61. Bâb: Büveyhîler.....	(424b-430a)
62. Bâb: Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları.....	(430a-441a)
63. Bâb: Kirman Selçukluları.....	(441a-441b)
64. Bâb: Suriye Selçukluları.....	(441b-444b)
65. Bâb: Dânişmendliler ve Bazı Anadolu Hükümdarları.....	(444b-447a)
66. Bâb: Türkiye Selçukluları.....	(447a-453b)
67. Bâb: Karamanoğulları.....	(453b-454b)
68. Bâb: Harizmşahlar.....	(455a-457b)
69. Bâb: Kirman Hükümdarlarından Kutluğhanlılar.....	(457b-458a)
70. Bâb: Moğollar.....	(458a-464b)
71. Bâb: Kert Hükümdarları.....	(464b-465a)
72. Bâb: Azerbaycan Hükümdarları (Emîr Çoban'ın Ahvadı).....	(465a-466b)
73. Bâb: Yezd'de Muzafferîler.....	(466b-468a)
74. Bâb: Allân Hükümdarları.....	(468a-469b)
75. Bâb: Celâyirliler.....	(469b-472a)
76. Bâb: Osmanlılar.....	(472a-493b)
77. Bâb: Altın Orda Devleti.....	(493b-599a)
78. Bâb: Şeybanîler.....	(599a-601b)
79. Bâb: Timurlular.....	(601b-620b)
80. Bâb: Bazı Hind Hükümdarlarının Kısaca Tarihi.....	620b-626b)
81. Bâb: Karakoyunlu Devleti.....	(626b-628b)
82. Bâb: Akkoyunlu Devleti.....	(628b-631b)
83. Bâb: Dulkadiroğulları.....	(631b-634a)
84. Bâb: Ramazanoğulları.....	(634a-635a)
85. Bâb: Şirvanşahlar.....	(635a-636b)
86. Bâb: Safevîler.....	(636b-686b)

1.5. *el-‘Aylemü’z-zâhir*’in Elimizde Bulunan Nüshaları

1.5.1. Arapça Asıl Nüshaları

Cenâbî Tarihi’nin Arapça 18 adet nüshası bulunmaktadır. Bu sayı bize ilgili devirde önem verilen bir eserle karşı karşıya olduğumuz bilgisini verir. Bu nüshaların 16 tanesi İstanbul’daki kütüphanelerde, 2 tanesi ise yurtdışında bulunmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami nr. 831 Müellif Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami nr. 832

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed nr.2958

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed nr.2966

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan nr.1568

Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya nr. 3033

Murad Molla Kütüphanesi, nr. 1429-1430

Murad Molla Kütüphanesi, nr. 1454

Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3098

Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr: 3099-3100

Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3101-3102

Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab nr. 608-609

Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 983

Ragıp Paşa Kütüphanesi, nr. 985-986

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 896

Köprülü Kütüphanesi, nr. 1031-1032

1.5.2. Türkçe Muhtasar Tercüme Nüshaları

Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 3097-3107

Topkapı Sarayı Kütüphanesi, nr. R. 1136-H. 1607

1.6. Metin Tesisinde Kullanılan Nüshalar ve Özellikleri

(Y) YENİ CAMİ KÜTÜPHANESİ NÜSHASI

Numara : 831

Varak : 228

Ebadı: 27.5x18.5 (18x11) cm

Satır : Nesih

Müstensih : Müellif Nüshası

Yazım Tarihi : 971

Cilt : Beyzi şemseli, kenarları zencirekli, miklepsz, kahverengi deri cilt. Bölüm başlıkları ve hükümdar adları kırmızı ile yazılmış.

Eser Hakkında : Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde kayıtlı olan bu nüsha için “Müellif nüshasıdır, nüsha eksiktir.” notu düşülmüştür. “Çalışmada takip edilen yol” kısmında daha önce konu hakkında bilgilendirme yapılmıştır.

(M) MURAD MOLLA KÜTÜPHANESİ NÜSHASI

Numara : 1430

Varak : 377

Ebadı : 28.5x18.5 (19.2x10) cm

Satır : 33

Hattın Nev'i : Nesih

Müstensih: Muhammed b. Abdullah es-Sind Basti'l-Halidi'l-Ezheri

Yazım Tarihi: 1093

Cilt : Şirazesı düzgün, beyzî şemseli, miklepsz, kenarları zencirekli, açık kahverengi deri cilt. Bölüm başlıkları ve özel isimler kırmızı ile yazılmış olup, yapraklar da kırmızı cetvetli.

(SKRP.) RAGIP PAŞA KÜTÜPHANESİ NÜSHASI

Numara : 983

Varak : 638

Ebadı : 33x20.7 (24.5x13) cm

Satır : 33

Hattın Nev'i : Nesih

Müstensih : Belli Değil

Yazım Tarihi : 1172

Cilt : Zencirekli kenarlara sahip, beyzî şemseli şirazesı biraz bozulmuş, miklepsz, vişneçürüğü rengine deri ciltli.

(F) FAZIL AHMED PAŞA NÜSHASI

Numara : 1032

Varak : 483

Hattın Nev'i : Nesih

Cilt : iki ciltlik eserin ikinci cildidir, yazısı çok güzel, okunaklı, sayfalar düzenlidir.

(H) HAMİDİYE NÜSHASI

Numara : 896

Varak : 5 + 605

Ebadı : 33x20 (23x11.5) cm

Satır : 33

Hattın Nev'i : Nesih

Müstensih : Belli Değil

Yazım Tarihi : Belli Değil.

Cilt : Cildi sağlam, yazısı çok güzel, miklepli, şirazeli, zincirekli, salbekli, ortası şemseli, sayfalar süslü ve müzehheplidir⁵⁸.

1.7. Artuklular Bâbının Yazımında Cenâbî'nin İstifade Ettiği Kaynaklar

1.7.1. İbnü'l-Esîr: *el-Kâmil fi't-Târîh*⁵⁹

Asıl adı İbnü'l-Esîr Ebû'l-Hasen İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. Tarih literatüründe ismi önemle zikredilen ve asıl adıyla İbnü'l-Esîr olarak bildiğimiz müverrih, 4 Cemâziyelevvel 555 (13 Mayıs 1160) tarihinde dünyaya gelmiştir. Musul, Bağdat, Şam, Haleb ve Kudüs'te çeşitli âlimlerden dersler almış, İslâm âlemi için bu mühim merkezlerde kendisini yetiştirmiş önemli bir ilim adamıdır. Musul'da son zamanlarını geçirip eserlerini burada kaleme almıştır. 630 (1232) yılında ahirete irtihal etmiştir. İbnü'l-Esîr'in en önemli ve en büyük eseri *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı genel İslâm tarihidir. Eser yaratılıştan 628 (1230) yılının sonuna kadar meydana gelen hadiseleri anlatır. Esere yönelik ilk eleştirel çalışma C. J.

⁵⁸ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 35.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 281-283.

Tornberg tarafından 1851-1876 yılları arasında yapılan *el-Kâmil fi't-tarih*, Türkçeye ve çeşitli Avrupa dillerine tercüme edilmiştir⁶⁰.

1.7.2. Ebu'l-Fidâ': *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*⁶¹

Ebu'l-Fida' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî, 672 yılı Cemaziyülevvelinde (Kasım-Aralık 1273) Dımaşk (Şam)'ta doğmuştur. Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Hama Takıyüddin Ömer'in ahfadındadır. Haçlılara karşı düzenlenen birçok sefere katılım göstermiştir. 25 Rebiülahir 712 (30 Ağustos 1312) tarihinde el-Melikü's-Sâlih lakabıyla Hama meliki olmuştur. Melikliği döneminde iyi bir yönetim sergileyen Ebu'l-Fida', 23 Muharrem 732'de (26 Ekim 1331) Hama'da vefat etmiştir. *el-'Aylemu 'z-Zâhir*'in kaynakları arasında yer alan eseri *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ')* hilkatten 729 (1329) yılına kadar gelen genel bir tarih çalışması olup ilk defa 1286 (1870) İstanbul'da iki cilt (dört cüz) hâlinde yayımlanmıştır⁶².

1.7.3. İbn-i Hacer el-Askalânî: *İbnâü'l-gumr fî ebnâi'l-umr*

Miladi 1371'de Askalan'da dünyaya gelmiştir. İmam Şafii fıkhiinde önemli bir ilim adamı hüviyetine sahip olan Askalânî, ilim almak ve ilmi başkasına aktarmak adına birçok yer dolaşmıştır. Hicrî 852(m.1448) yılında ahirete irtihâl etmiştir. Müellif bu eserinde olayları, devletlerin durumlarını, önemli kişilerin vefatlarını yazmıştır. İbn Kesir tarihinin bir eki gibidir⁶³.

1.7.4. İbn Kesîr: *el-Bidâye ve'n-nihâye*

Müellif bu eserine kâinâtın yaratılışı ile başlar ve 767 (1365-1366) yılına kadar meydana gelmiş olayları kronolojik bir biçimde verir⁶⁴.

⁶⁰ Kesik, *Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 28.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ebu'l-Fidâ", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 320-321.

⁶² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, s. 43.

⁶³ Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1924, s. 358.

⁶⁴ Abdülkerim Özaydın, "el-Bidâye ve'n-Nihâye", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 131.

1.7.5. Şerefeddin Ali Yezdî: *Zafernâme*

Bir İran tarihçisi ve şairi olup VII/XIV. Asrın sonlarında Yezd şehrinde doğdu. Şahrüh'un ve onun ikinci oğlu Mirza Ebu'l-Feth İbrahim Sultan'ın hizmetinde bulundu. Bu eserde mezkûr hükümdarın istediği üzerine hazırlanmıştır⁶⁵. Eserde Moğol tarihi ve Moğol unsurlardan bahsedilmiştir. Ağırlıklı olarak Timur ve onun sülalesinin tarihi üzerindedir.

1.8. Cenâbî Dönemi Osmanlı Tarihçileri ve *el-'Aylemü'z-zâhir*'in Kaynak Olduğu Eserler

1.8.1. Nev'îzâde Atâî: *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-şakâ'ik*

On yedinci yüzyıl Osmanlı şairi, tarihçi ve fıkıh âlimidir. 1583'te İstanbul'da doğdu. Adı Ataullah olup Nev'i diye meşhur Yahya b. Pir Ali b. Nasuh'un oğludur. Uzun süre müderrislik ve kadılık yaptı. 1044/1635 yılında İstanbul'da vefat etti. Yazdığı dört eserinden en önemlisi olan *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti's-Şakâ'ik* isimli eserinde Kanuni Sultan Süleyman'dan yaşadığı zamana kadar yetişen ulema ve meşâyihî anlatmıştır⁶⁶.

1.8.2. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah: *Câmi'ü'd-düvel*

1631 yılında Selanik'te doğmuştur. Asıl adı Ahmed b. Lütfullah olup IV. Mehmed zamanında bir süre (1089- 1099) Müneccimbaşılıkta bulunduğu için bu isimle meşhur olmuştur. Ömrünün son yıllarını Mısır'a sürgün olduktan sonra Medine ve sonra da Mekke'de geçirmiş, 29 Ramazan 1113 (27 Şubat 1702) yılında yine bu şehirde vefat etmiştir. Müneccimbaşı, yaratılıştan 1083 (1672- 1673) yılına kadar gelen genel dünya tarihi denilebilecek olan (*Câmi'ü'd-düvel*) isimli eserine önemli bir kaynak Cenâbî'nin eserini almıştır⁶⁷.

⁶⁵ Kaan Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 551.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nev'îzâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâ'ik*, Haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, I-II, İstanbul 2017.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, Haz. Ahmet Ağırakça, İnsan Yayınları, İstanbul 1995; Ömer Tellioglu, *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Câmi'ü'd-Düvel'inden Hamdânîler Kısımının Metin Neşri ve Tercümesi*, İÜSBE, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul 1994, s. 11.

1.8.3. Hezarfen Hüseyin Efendi: *Tenkîh-i tevârih-i mülûk*⁶⁸

Hezarfen Hüseyin Efendi; İstanköylü olup ilköğrenimini memleketinde görmüş, İstanbul'a giderek ömrünün sonuna kadar orada kalmıştır. 24 Eylül 1691 tarihinde İstanbul'da vefat eden Hezarfen Hüseyin, Batı eserlerinden yararlanarak Helas, Roma ve Bizans'tan bahseden ilk Osmanlı tarihçisidir. Birçok eseri vardır. Ancak *el- 'Aylemü 'z-zâhir*'den de faydalanarak yazdığı eserin adı *Tenkîh-i Tevârih-i Mülûk*'tur. Hezarfen Hüseyin Efendi, dokuz kısım ve bir hatimeden oluşan bu eserini IV. Mehmed'e sunmuştur.

1.8.4. Kâtip Çelebi: *Fezleketü't-tevârih*

Asıl adı Mustafa olup Zilkade 1017 (Şubat 1609) tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Daha ziyade ordu kâtipliğinde bulunduğu için Kâtip Çelebi ya da Hacı Halife (Hacı Kalfa) adıyla tanınır. Osmanlı Ordusunun düzenlediği çeşitli seferlere katıldı ve on yıl boyunca seferde kaldı, böylece birçok yeri gezip görme imkânına sahip olurken bilgisini de artırdı. Yazmış olduğu eserler büyük bir yekûn tutar. Bunlar arasında *Fezleketü't-Tevârih* adlı eserinde Cenâbî'nin *el- 'Aylemü 'z-zâhir*'inden özetle aldığı seksen iki hükümdar sülalesine ilaveler yaparak yüz elli hanedanın tarihini yazmıştır⁶⁹.

1.8.5. Gelibolulu Mustafa Âlî: *Künhü'l-ahbâr*

Asıl adı Mustafa b. Ahmed b. Abdullah olup, 2 Muharrem 948 (28 Nisan 1541) tarihinde Gelibolu'da doğmuştur. Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olarak birçok yeri gezip görme imkânı bulmuştur. 1599 da Cidde'de vefat etmiştir. 1593- 1599 yılları arasında yazdığı, genel bir dünya tarihi sayılabilecek eseri *Künhü'l-ahbâr*'ın kaynakları arasında *el- 'Aylemü 'z-zâhir* de bulunmaktadır⁷⁰.

⁶⁸ Mücteba İlgürel, "Hezarfen Hüseyin Efendi", *DİA*, XVIII, Ankara 1998, s. 545; Ahmet Nas, *Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhü't-Tevârihi Mülûk" İsimli Eserinin Tahlili ve Metin Tenkidi*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Erzincan 2019, s. V.

⁶⁹ Abdülkadir Özcan, "Fezleketü't-Tevârih", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 543.

⁷⁰ Jan Schmidt, "Künhü'l-Ahbâr", *DİA*, XXVI, Ankara 2002, s. 555-556.

1.8.6. Mehmed b. Mehmed Edirnevî: *Nuhbetü't-tevârih ve'l-ahbâr*⁷¹

Edirneli olup divan kâtipliği görevinde bulunduktan sonra İstanbul'da müderrislik yapmış ve 10 Rebûlevvel 1050 (30 Haziran 1640) tarihinde yine bu şehirde vefat etmiştir. Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr adlı eserinin başlıca kaynağı Cenâbî'nin *el-'Aylemü'z-zâhir* adlı eseridir. Mehmed b. Mehmed, bu eserinde İslâmiyet'in doğuşundan kendi zamanına kadar gelen halifelerin ve Müslüman olan hükümdarların tarihini yazmıştır.

1.8.7. Yusuf el-Karamânî: *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel*

Ahmed b. Yusuf el-Karamânî Şam'da doğmuş 29 Şevval 1019'da (14 Ocak 1611) yine bu şehirde vefat etmiştir. Muharrem 1008 (Temmuz-Ağustos 1599) tarihinde, Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el-'Aylemü'z-zâhir*'inin Arapça bir özetini yapmış sonra bu çalışmasına bazı ilavelerde bulunmuştur. Elli beş bölüm üzerine düzenlenen *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel* 1282'de Mısır'da basılmıştır. Osmanlılara ait kısmı I. Ahmed devrine kadardır⁷².

1.8.8. Süheylî Çelebi: *Târîh-i şâhî*

Asıl adı Ahmed b. Hemdem olan Süheylî Çelebi'nin bu eseri oldukça büyük bir umûmî tarihtir. Süheylî Çelebi, Osmanlı hanedanından önceki devletler için *el-'Aylemü'z-zâhir*, *Târîh-i Güzîde*, *el-Muntazam* gibi yetmiş sekiz tarih kitabını inceleyerek bu eseri oluşturduğunu söylemiştir⁷³.

1.8.9. Joseph von Hammer: *Devlet-i Osmaniye Tarihi*⁷⁴

Batı'da yazılmış Osmanlı tarihi eserlerinin en önemlilerinden ve kapsamlılarından olan bu eserde, kitabın yazarı pek çok yerde Cenâbî'nin tarihe dair

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Sağır, **Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.

⁷² Kesik, **Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları**, s. 30.

⁷³ Şerife Yalçınkaya, "Ahmed Süheylî", **DİA**, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 33.

⁷⁴ İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr Von", **DİA**, XV, İstanbul 1997, s. 491-494.

bu eserini kaynak olarak kullanmış ve bu durumu açıkça belirtmiştir. Eserin bibliyografyasında da Cenâbî ve eserin ismi aynen geçmektedir⁷⁵.

el-‘Aylemü’z-zâhir Hakkında Batı’da Yapılan Çalışmalar

1. Mustaphae Filii Hussein Algenabii de gestis Timurlenkii seu Tamerlanis: Opusculum Turc-Arab; Persicum, Latine redditum a Jo. Bapt. Podestá (Vienna 1680)⁷⁶. Kısaltılmış bir Latince tercümedir.
2. B. Dorn, Muhammedanische Quellen... (*Arabische, Persische und Türkische Texte*) 4 Th. St. Petersburg, 1850-1858⁷⁷.
3. E. Fagnan eserin Mağrib ve İspanya’nın coğrafyasıyla ilgili kısımlarını özet hâlinde İngilizceye çevirmiştir⁷⁸.

⁷⁵ Canatar, *Cenâbî Mustafa Efendi ve Cenâbî Tarihi*, s. 139.

⁷⁶ Kesik, *Cenâbî’ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 33.

⁷⁷ Kesik, *Cenâbî’ye Göre Türkiye Selçukluları*, s. 33.

⁷⁸ Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, s. XXVII.

***el-‘Aylemü’z-zâhir* Hakkında Neşir Çalışmaları**

1. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap-Fars Dili ve Edebiyatı bölümünde Egemen Tülek, bu eserin mukaddemesi ile II. Selim ve III. Murad dönemlerine ait kısmın tenkitli metnini mezuniyet çalışması olarak hazırlamıştır⁷⁹.
2. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Mehmet Canatar eserin Osmanlı Tarihi ile ilgili kısımlarının tenkitli metnini doktora tezi olarak hazırlanmıştır⁸⁰.
3. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Muharrem Kesik, *el-‘Aylemü’z-zâhir*’in Türkiye Selçukluları ile ilgili kısmının tenkitli metnini yüksek lisans tezi olarak hazırlamıştır⁸¹.
4. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Erol Uğurlu, bu eserin Ön Asya’daki bir kısmının İslâm Devleti’nin tarihi ile ilgili tenkitli metin neşrini hazırlamıştır⁸².
5. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Mehmet Alper Cantimer, *Cenâbî Tarihi*’nin Ön Asya kısmını çalışmıştır⁸³.

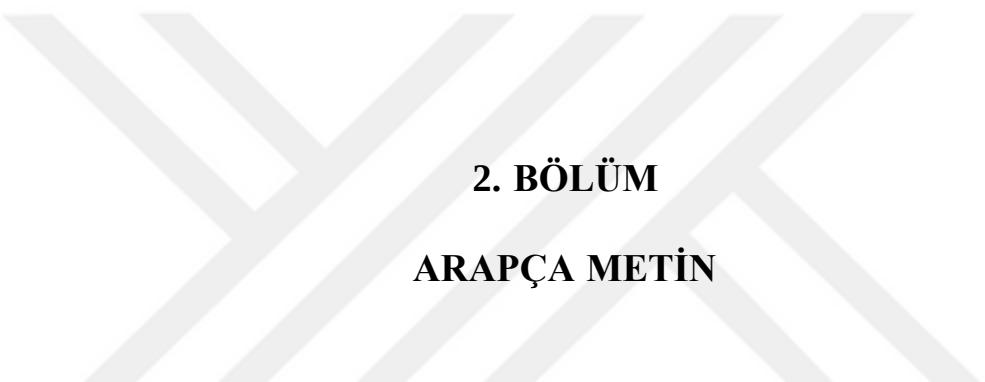
⁷⁹ Egemen Tülek, **Al-Cannabi Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve el-Hâfilü’l-vasî ve’l-‘aylemü’z-zâhirü’l-muhî’in Bir Kısmının Tenkitli Metni**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, İstanbul, 1975.

⁸⁰ Canatar, Mehmet, **Müverrih Cenabi Efendi ve Cenabi Tarihi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 1993.

⁸¹ Kesik, **Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri**, İstanbul 1994.

⁸² Erol Uğurlu, **Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısmının Tenkitli Metin Neşri**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Sakarya 2004.

⁸³ Mehmet Alper Cantimer, **Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’l-evail ve’l-evahir Adlı Eserinin Ön Asya Kısmının Tenkitli Metin Neşri**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış YL Tezi, Sakarya 2011.

2. BÖLÜM

ARAPÇA METİN

[407a]

الباب الخمسون⁸⁴

و أولهم الأمير أرتق ابن أكسك و معنى ارتق بالتركي "الزَّايِد" و اكسك "النَّاقص" و روعي فيها التَّقابل وكان ارتق من أحد أمراء السُّلطان⁸⁵ ملك شاه بن ارسلان⁸⁶. ولما كانت سنة سبع و سبعين و أربعمائة أرسل السُّلطان المذكور وزيره فخر الدَّولة ابن جهير إلى قتال شرف الدَّولة مسلم بن قريش صاحب الموصل ثم استردفه⁸⁷ بالأمير ارتق المذكور فانهزم شرف الدَّولة مسلم و انحصر في آمد فجاء ارتق و حاصره فيها إلى أن بذل له مسلم المذكور مالاً جزيلاً ليتمكن من الخروج من آمد فأذن له ارتق و خرج شرف الدَّولة مسلم من آمد فصار إلى القه و بعث إلى ارتق ما وعده و فارق ارتق خدمة ملك شاه⁸⁸ خوفاً من خلافة⁸⁹ مسلم من آمد ولحق بخدمته تاج⁹⁰ الدَّولة تنش⁹¹ وحظي عنده و أعطاه⁹² القدس المبارك.

وكان ارتق مع تنش⁹³ في حرب سليمان بن قطلمش سنة تسع و سبعين⁹⁴ و أربعمائة. و في سنة ثلاث و ثمانين و أربعمائة توفي والي القدس الأمير ارتق بن اكسك التركماني جد الملوك أصحاب ماردين ولما توفي ارتق استقرت القدس لولديه ايلغازي و سقمان ابني ارتق إلى أن سار الأفضل أمير الجيوش من مصر و أخذ القدس منهما في شعبان سنة تسع و ثمانين و أربعمائة فصار ايلغازي و سقمان إلى الشرق و أقام سقمان ببلد الرها و سار ايلغازي إلى العراق.

و في سنة خمس و تسعين و أربعمائة عدى صاحب جزيرة ابن عمر شمس الدَّولة جكرمش على صاحب الموصل موسى التركماني فاستعان موسى سقمان بن ارتق و كان سقمان بديار بكر⁹⁵ و أعطاه حصن كيفا⁹⁶ فاستمر الحصن لسقمان⁹⁷ و أولاده مدَّة طويلة فصار سقمان إليه فرحل جكرمش عن الموصل ثم قتل⁹⁸ موسى و استولى جكرمش على الموصل و أحسن السَّيرة فيها و بقي

⁸⁴ Y الباب و الخمسون RMFH الباب الخمسون في ذكر بني ارتق ملوك ماردين

⁸⁵ Y السلطان MHRF-

⁸⁶ Y مكشاه بن ارسلان MHRF = ملك شاه بن الب ارسلان

⁸⁷ Y همترد MHRF استرد

⁸⁸ Y ملك MHRF = ملك شاه

⁸⁹ Y الخلافة MHRF إطلاقه

⁹⁰ Y = تاج MHRF

⁹¹ Y تنش MHRF = تنش

⁹² Y مطاه MHRF = أعطاه

⁹³ Y تنش MHRF = تنش

⁹⁴ Y = MHRF سبعمائة و اربعين

⁹⁵ Y بدياديك MHRF = بديار بكر

⁹⁶ Y حصن كيفان MHRF = حصن كيفا

⁹⁷ Y لسقمان MHRF = لسقمان

⁹⁸ Y = MHRF قتل

[407b]

الحصن في يد سقمان.

و في سنة سبعة وتسعين استولى بلك بن بهرام بن⁹⁹ ارتق بن اكسك وهو ابن أخى سقمان و ايلغازى على مدينتي عانه والحديثة. وكان لبلك المذكور سروج فأخذها منه الإفرنج فسار و استولى على عانه و الحديثة و أخذهما من بنى يعيش بن عيسى ثم¹⁰⁰ عدى الإفرنج على بلاد الإسلام فأخذ و أعكا بالسيف ثم قصد حران. وكان ملوك الإسلام إذ ذاك مشغولون بقتال بعضهم بعضاً، وقد تفرقت الآراء واختلفت الأهواء وتمزقت الأموال فاتفق جكرمش و سقمان على قتال الإفرنج فالتقى المسلمون والإفرنج على نهر البليخ فنصر الله المسلمين وانهزمت الإفرنج و قتل منهم خلقٌ كثيرٌ وأسر ملكهم القومص.

وفي سنة ثمان وتسعين وأربعمائة هجم الإفرنج على الشام، وكان صاحبها طغتكين علياً لم يمكنه النهوض فاستدعى سقمان بن ارتق ليجعله في مقابلتهم فتوجه سقمان إلى دمشق فلحق به الخوانيق في مسيرة وتوفي بالقريتين في صفر من هذه السنة، وقام ابنه¹⁰¹ ابراهيم¹⁰² موضعه. وحمل سقمان في تابوت إلى حصن كيفا فدُفِنَ به و لما مات سقمان كان مالكا لحصن كيفا وماردين أما ملكه الحصن كيفا فقد ذكرناه.

و أما ملكه ماردين فنحن نورده من أول الحال: وهو أن ماردين كان قد وهبها الملك بركيارق لإنسان مغني ثم وقع بين صاحب الموصل كربوغا و بين سقمان حرب، وكان مع سقمان ابن أخيه يا قوتي فانهزم سقمان وأخذ يا قوتي أسيراً فحبسه كربوغا في قلعة ماردين و بقي يا قوتي في حبسه مدةً فمضت زوجة ارتق إلى كربوغا، وسأته في إطلاق ابن ابنه¹⁰³ يا قوتي فأجابها كربوغا¹⁰⁴ إلى ذلك، وأطلقه فأعجب يا قوتي ماردين. وأرسل يقول لصاحبها المغني إن أذنت لي سكنت في ربض قلعتك و جلبت إليها الكسوبات، وحميتها من المفسدين ويحصل لك بذلك النفع فأذن له المغني المقام في الربض فأقام يا قوتي بماردين، وجعل يعبر من باب خلاط إلى بغداد ويستصحب معه حفاظ قلعة ماردين ويحسن إليهم ويؤثرهم على نفسه فاطمأنوا إليه. و سار مرة وترك معه أكثرهم فقبضهم وقيدهم وأتى إلى باب قلعة ماردين، ونادى من بها¹⁰⁵ من أهليهم فقال لهم: إن فتحتم الباب وسلمتم إليّ القلعة وإلا ضربت أعناقهم جميعاً فامتنعوا فأحضر واحداً منهم وضرب عنقه ففتحوا له باب القلعة و تسلّمها يا قوتي وأقام بها ثم جمع يا قوتي جميعاً^{106/107} وقصد "نصيبين" ولحقه المرض فعجز عن لبس السلاح وركوب الخيل، وحمل إلى فرسه وركبه فأصابه سهم فسقط يا قوتي منه و مات ثم ملك

⁹⁹ HFR بن M-

¹⁰⁰ R ثم HF=M- وفيها

¹⁰¹ FMR ابنه H-

¹⁰² HR ابراهيم AFM= ابنه

¹⁰³ MFR ابن ابنه H=

¹⁰⁴ M=-HFR في قلعة ماردين وبقي يا قوتي في حبسه مدة فمضت زوجة ارتق إلى كربوغا

¹⁰⁵ FHR من بها M=-

¹⁰⁶ R جميعاً M=جميعاً HF=جكعا

¹⁰⁷ H=-FMR واقام لها ثم جمع يا قوتي جمعا

ماردين بعد ياقوتي أخوه عليّ وصار¹⁰⁸ في طاعة جكرمش صاحب الموصل. واستخلف على ماردين بعض أصحابه وكان اسمه عليّاً أيضاً فأرسل عليّ يقول لسقمان: أن ابن أخيك يريد أن يسلم ماردين إلى جكرمش¹⁰⁹ فسار سقمان بنفسه وتسلم ماردين فطالبه بن أخيه عليّ بإعادتها إليه فلم يفعل سقمان وأعطاه جبل جور عوضها واستقرت ماردين وحسن كيفا¹¹⁰ لسقمان حتى سار إلى دمشق ومات بالطريق فصارت ماردين لأخيه ايلغازي بن ارتق و استقرت لولده إلى مدة متطاولة.

وفي سنة ثمان وخمسمائة¹¹¹ اقتتل ايلغازي بن ارتق و البرسقي والي الموصل من طرف محمد ابن ملك شاه فانتصر فيه ايلغازي و هرب البرسقي ثم خاف ايلغازي من محمد بن ملك شاه¹¹² فسار إلى طغتكين¹¹³ صاحب دمشق و اتفق معه، و كاتباً الإفرنج واعتضدا بهم ثم

[408a]

عاد ايلغازي إلى جهة بلاده فلما قرب من حمص وكان في جماعة قليلة خرج قبرخان¹¹⁴ بن قرجا صاحب حمص وأمسك ايلغازي وبقي في يده مدة ثم تحالفا وأطلقه.

وفي سنة تسع و خمسمائة أرسل محمد بن ملك شاه عسكرياً ضخماً لقتال طغتكين صاحب الشام وايلغازي صاحب ماردين فاتفق طغتكين، وايلغازي والإفرنج ولم يقع الحرب بين الفريقين لمصادفة الشتاء فتفرق كل إلى بلاده. لكن ذلك بعد استيلاء عسكر العراق على حماه وتسليمها إلى قبرخان صاحب حمص.

وفي سنة احدى عشرة وخمسمائة قتل لؤلؤ الخادم اتابكي¹¹⁵ سلطان شاه ابن رضوان صاحب حلب وأقيم شمس الخواص ثم عزل بعد شهر وأقيم أبو المعالي الدمشقي ثم عزل و صودر. وخاف أهل حلب من الإفرنج فسلموا البلد إلى ايلغازي صاحب ماردين فسار ايلغازي و تسلم حلب و جعل فيها ولده حسام الدين تمرشاش و عاد ايلغازي إلى ماردين.

وفي سنة ثلاث عشرة وخمسمائة كانت وقعة بين ايلغازي و بين الإفرنج بأرض حلب عند عفرين في ربيع الأول فهزم الإفرنج و قتل منهم عدة كثيرة. وكان فيمن قتل سرحان¹¹⁶ صاحب انطاكية ثم سار ايلغازي وفتح الأتارب¹¹⁷ و زردنا و مدح ايلغازي بسبب هذه الوقعة وبلغ¹¹⁸ مبالغته فاحشة وقيل نظم:

¹⁰⁸ FHR و صار=M وطار
¹⁰⁹ FHR جكرمش=M جكرمش
¹¹⁰ RFH حصن كيفا=M حصن كيفا
¹¹¹ R خمسمائة=MF خمسمائة=H خمسين
¹¹² M=-HFR فانتصر
¹¹³ MHR طغتكين=F طغتكين
¹¹⁴ MFR قبرخان=H قبرخان
¹¹⁵ FR اتابكي=MH اتابكي
¹¹⁶ R سر جان=M سر حاب=H سر حبان=F سر حبان
¹¹⁷ R الاتارب=M الاتارب=H الاتارب=RFH الاتارب
¹¹⁸ R وبلغ=FHM وبلغ

قُلْ مَا تَشَاءُ فَقَوْلُكَ الْمَقْبُولُ/وَعَلَيْكَ بَعْدُ الْخَالِقُ النَّعْوِيلُ

وَاسْتَبْشَرَ الْقُرْآنُ حِينَ نُصِرَتِهِ/وَبَكَى لِفَقْدِ رَجَالِهِ الْإِنْجِيلُ

وفي سنة أربع عشرة وخمسمائة جمع ايلغازى التركمان وغيرهم. والتقى مع الإفرنج بقرب بلد سرمين، وجرى بينهم قتال شديد انتصر فيه¹¹⁹ ايلغازى و هزم الإفرنج.

وفي سنة خمس عشرة وخمسمائة عصى سليمان¹²⁰ بن ايلغازى على أبيه¹²¹ بـحلب. و كان ممّن حسن له ذلك إنسان من أهل حماء كان قد قدمه ايلغازى على أهل حلب فجازاه بذلك. ولما سمع ايلغازى بذلك سار مجداً من ماردين وهجم عليه بـحلب وقطع يد النايب المذكور ورجليه وسمل¹²² عينيه فمات وأحضر ولده سليمان¹²³ وأراد قتله فلحقته شفقة الوالد فاستبقاه. و هرب سليمان¹²⁴ إلى عند طغتكين¹²⁵ بدمشق واستناب ايلغازى على حلب ابن أخيه واسمه سليمان أيضاً ابن عبد الجبار بن ارتق وعاد ايلغازى إلى ماردين. وفيها أقطع السلطان محمد ميفارقين ايلغازى وفيها وقع بين الإفرنج وبين بلك بن بهرام حرب شديد انتصر فيه بلك و انهزم الإفرنج وأسر جماعة من فرسانه المشهورين وأسر ملكهم و بذل في فدائه نفسه أموالاً كثيرة فلم يقبلها بلك وسجنهم في قلعة خرت برت.

وفي سنة ست عشرة وخمسمائة في رمضان توفي ايلغازى بن ارتق بن اكسك بميفارقين وكان بـحلب ابن أخيه وملك بعده ابنه حسام الدين تمر تاش قلعة ماردين وملك ابنه سليمان¹²⁶ ميفارقين وكان بـحلب ابن أخيه سليمان¹²⁷ بن عبد الجبار بن ارتق فبقى بها حاكماً إلى أن أخذها منه ابن عمه بلك ابن بهرام بن ارتق¹²⁸.

و في سنة سبع عشرة وخمسمائة¹²⁹ سلم سليمان¹³⁰ بن عبد الجبار ابن ارتق حصن الأثارب إلى الإفرنج ليهادنوه على حلب لعجزه عن مقاومتهم وفيها سار بلك بن بهرام إلى حران و ملكها ثم بلغه عجز ابن عمه سليمان¹³¹ عن حلب فسار إلى حلب و ملكها في جمادى الأولى وفيها¹³² استولى الإفرنج على خرت برت وكانت لبلك ثم

¹¹⁹ R انتصر فيه=FHM فان انتصر

¹²⁰ R سليمان=FHM سليمان

¹²¹ HR ابيه=M اهل=F اهل بيه

¹²² FHR شمل=H سمل

¹²³ R سليمان=FHM سليمان

¹²⁴ R سليمان=FHM سليمان

¹²⁵ FR طفتكين=MH طغتكين

¹²⁶ R سليمان=FHM سليمان

¹²⁷ R سليمان=FHM سليمان

¹²⁸ RFH بهرام بن ارتق=M بهرام ارتق

¹²⁹ R خمسمائة=M خمسمائة=H خمسمائة=F خمسمائة

¹³⁰ R سلم سليمان=FHM سلم سليمان

¹³¹ R سليمان=FHM سليمان

¹³² R فى ها=FHM فيها

[408b]

سار إليها بلك و استرجعها من الإفرنج.

و في سنة ثمانى عشرة وخمسائة¹³³ سار بلك بن بهرام إلى منبج وحاصرها فبينما هو يقاتل إذ أتاه سهم فقتله فتفرق عسكره. وكان في جملة العسكر ابن عمه¹³⁴ تمرتاش بن ايلغازى بن ارتق صاحب ماردين فحمل بلك مقتولاً إلى حلب واستقر تمرتاش في ملك حلب في عشرين ربيع الأول من هذه السنة ورتب أمرها¹³⁵ و عاد إلى ماردين.

و في سنة ثنتين وثلاثين¹³⁶ و خمسائة ملك حسام الدين تمرتاش قلعة الهتاخ من ديار بكر.

و في سنة اثنتين وأربعين زوج حسام الدين تمرتاش ابنته من صاحب الموصل سيف الدين غازى و ذلك بعد أن حاصره سيف الدين فصالحه على تزويج بنته فحملت إليه بالموصل بعد سنتين وهو مريض قد أشرف على الموت فلم يدخل حتى مات فولى بعده أخوه قطب الدين مؤدود فتزوجها فولدت أولاداً كلهم ملك الموصل.

-وكانت هذه الخاتون تضع خمارها بحضرة خمس عشرة ملكاً- واستمر حسام الدين تمرتاش بن ايلغازى إلى أن توفي سنة سبع و أربعين و خمسائة¹³⁷. وكانت ولايته¹³⁸ نيفا وثلاثين¹³⁹ سنة ثم ملك ماردين وميافارقين ابنه نجم الدين البى بن تمرتاش ثم توفي البى- ولم أدر في أي سنة توفي- ثم قام في الأمر بعده ابنه قطب الدين ايلغازى ابن نجم الدين البى بن تمرتاش بن ايلغازى.

وفي سنة اثنتين وستين و خمسائة توفي مجير الدين قره ارسلان بن داود بن سقمان بن ارتق صاحب حصن كيفا و أكثر ديار بكر ولما اشتد مرضه أرسل إلى نور الدين محمود الشهيد صاحب الشام يقول له: ¹⁴⁰بيننا صحبة في جهاد الكفار، أريد ان ترعى بها ولدى ثم توفي و ملك بعده ابنه نور الدين محمد و قام نور الدين محمود بنصرته والذب عنه.

وفي سنة تسع وسبعين وخمسائة تسلم الملك الناصر صلاح الدين الأيوبي مدينة آمد صلحاً بعد حصار طويل. و وهبها النور الدين محمد بن قره ارسلان بما فيها من الأسباب النفيسة والأسلحة الكثيرة ومدحه الشعراء على ذلك بأبيات منها نظم¹⁴¹:

¹³³ R خمسمائة = M خمسمائة = H خمسمائة = F خمسمائة
¹³⁴ RHM عمه = F عمه
¹³⁵ RFM امرها = H امورها
¹³⁶ RH ثلاثين = FM ثلاثين
¹³⁷ R خمسمائة = MH خمسمائة = F خمسمائة
¹³⁸ R ولاته = M ولادته = FH ولايته
¹³⁹ R ثلاثين = FHM ثلاثين
¹⁴⁰ M = -RFH صا
¹⁴¹ RFM نظم = -H

قُلْ لِلْمُلُوكِ تَخَوُّوا عَن مَّآ لِكُمْ / فَقَدْ أَتَى 142 أَخَذُ الدُّنْيَا وَمُعْطِيهَا

وفي هذه السّنة توفّي شاه أرمن سقمان بن ظهير الدين ابراهيم¹⁴³ بن سقمان صاحب أخلاط، وكان عمر سقمان لما توفّي أربعاً وستين سنة. ولما مات سقمان استولى بكتمر مملوك أبيه على ممالكه و جلس على كرسيّ شاه ارمن.

وفي سنة احدى وثمانين وخمسائة توفي نورالدين محمد ابن قره أرسلان صاحب الحصن و آمد و خلف ابنين فملك أكبرهما واسمه سقمان ولقبه قطب الدّين و ملك أخوه الآخر عماد بن محمد بن قره أرسلان خرت برت¹⁴⁴ وهي بيد أولاده إلى سنة عشرين وستمئة.

وفي سنة خمس و ثمانين وخمسائة توفّي صاحب ماردين و ميفارقين وتلك الأعمال قطب الدين ايلغازي بن تمر تاش وخلف أولاداً صغاراً فأقيم في الملك بعده ولده حسام الدين يولق، و له من العمر عشر سنين. وقام تربيته و تدبير مملكته مملوك والده نظام الدين البقش¹⁴⁵ حتى كبر يولق أرسلان وكان به خفة وقلّة عقل. و تزوج نظام الدّين¹⁴⁶ بأُم حسام الدّين وتمكن في الملك وليس لحسام الدين معه حكم البنة في شيء من الأمور فكبر حسام الدّين و هو مغلوب مجبور فتوفي و هو كذلك في حدود ستمائة سنة من الهجرة. و كان نظام الدّين ديناً خيراً حسن السّيرة و أقام نظام الدّين بعد حسام الدّين أخاه الأصغر ناصر الدين ارتقى أرسلان بن قطب الدين ايلغازي ولم يكن له حكم مع

[409a]

نظام الدين و بقى الأمر كذلك إلى سنة احدى وستمئة فمرض نظام الدّين وأتاه ناصر الدّين ليعوده فلمّا خرج من عنده خرج معه¹⁴⁷ لؤلؤ¹⁴⁸ مملوك نظام الدّين فضربه¹⁴⁹ ناصر الدّين بسكين فقتله ثم عاد إلى نظام الدّين و مدبر أمره فضربه ناصر الدّين ومدبر أمره بسكين معه فقتلها¹⁵⁰ أيضاً و استقلّ ناصر الدّين ارتقى أرسلان بملك ماردين من غير منازع ثم استولى على قلعة الناز عية وصور و في سبع وتسعين وخمسائة توفّي سقمان بن محمد بن قره أرسلان صاحب آمد و حصن كيف سقط من سطح جوسق بحصن كيفا فمات وكان له أخ اسمه محمود بن محمد وكان سقمان يبغضه فأبعده إلى حصن منصور و كان سقمان جعل ولى عهده مملوكه اياس و كان يحبّه حبّاً شديداً و أوصى له بالملك بعده فلمّا مات سقمان استولى اياس على البلاد فلم ينتظم له حال وكاتبوا أخاه محموداً و ملك بلاد أخيه سقمان.

¹⁴² RFH اتى=M-

¹⁴³ RH ابراهيم=FM ابراهيم

¹⁴⁴ R خربت=FM خربت برت

¹⁴⁵ RFM البقش=H النقش

¹⁴⁶ M=-RFH البقش حتى كبر يولق أرسلان

¹⁴⁷ RFH لؤلؤ مملوك نظام الدين فضر به ناصر الدين بسكينه=M-

¹⁴⁸ R لؤلؤ=H لؤلؤ=F لؤلؤ=M-

¹⁴⁹ RFM H=- ناصر به

¹⁵⁰ FM=-R ثم عاد إلى نظام الدين فقتله=H ثم عاد إلى نظام الدين و مدبر أمره فضربه ناصر الدين فقتله

وفي سنة سبع عشر و ستمائة توفي الملك الصالح ناصر الدين محمود بن محمد بن قره ارسلان صاحب آمد والحسن بالقولنج وكان شجاعاً محباً للعلماء وقام في الملك بعده ولده الملك المسعود وكان بخيلاً فاسقاً قبيح السيرة وهو الذي انتزع الملك منه الكامل صاحب مصر وأمد.

و في سنة تسع وعشرين و ستمائة حاصر الملك الكامل آمد و تسلّمها من صاحبها الملك المسعود المذكور وكان سبب ذلك سوء سيرة المسعود و تعرّضه لحريم الناس وكان له عجوز قوادة يقال لها الأراء¹⁵¹ كانت تؤلف بينه و بين نساء¹⁵² الناس الأكابر ونساء¹⁵³ الملوك فلما تسلّم الكامل منه آمد و حصن كيفا وجد في قصره خمسمائة حرة للفراش من بنات الناس يأخذهنّ قهراً ثم أعطاه بمصر اقطاعات جليّة ثم بدت منه أمور غير مرضية فاعتقله الملك الكامل بسببها إلى أن توفي الملك الكامل ثم خرج و اتصل بالتتار فقتل هناك.

وفي¹⁵⁴ سبع و ثلاثين و ستمائة توفي ناصر الدين ارتق ارسلان وكان يلقب بالملك المنصور وملك المذكور أريد من خمسين¹⁵⁵ ثم ملك بعده الملك السعيد نجم الدين غازي بن ارتق ارسلان.

وفي سنة ثمان وخمسين و ستمائة توفي صاحب ماردين الملك السعيد نجم الدين المذكور وكان شجاعاً معظمًا ملك يومًا في قلعة ثوران¹⁵⁶ شاه بن الملك الصالح الذي كان نايبًا لصاحب حلب الملك الاشرف¹⁵⁷ الناصر بن العزيز على حتى تملك دمشق وقد حصن حلب من أيدي المغول مدة شهر ثم سلّمها بعد محاصرة شديدة صلحًا ثم كانت وفاته في هذه السنة ودفن بدهليز داره ثم ملك بعده ابنه الملك المظفر قره ارسلان ابن غازي بن ارتق ارسلان و عاش المظفر المذكور ثمانين سنة و توفي في سنة احدى و تسعين و ستمائة ثم ملك بعده ولده الأكبر شمس الدين داود بن قره ارسلان ولقبه بالملك السعيد و أقام في الملك سنة و تسعة اشهر ثم توفي و ملك بعده أخوه الملك المنصور أبو الفتح نجم الدين غازي بن قره ارسلان.

وفي سنة اثنى عشرة و سبعمائة توفي الملك المنصور المذكور صاحب ماردين من عدة سنين وكان شيخاً حسناً مهيباً كامل الخلقة بديئاً سميناً إذا ركب يكون خلفه محفة من أن يمسه لغوب فيركب فيها توفي في تاسع ربيع الآخر و دفن في مدرسته تحت القلعة و قد بلغ من العمر فوق السبعين ومكث في الملك قريباً من عشرين سنة وقام من بعده في الملك ولده

¹⁵¹ R لها الأراء = M له الأراء = FH لها الأراء

¹⁵² RFH نساء = M نساء

¹⁵³ RFH نساء = M نساء

¹⁵⁴ FHM = -R سنه

¹⁵⁵ FHM = -R سنة

¹⁵⁶ H = -RFM تولى

¹⁵⁷ H = -RFM الاشرف

العدل فمكث سبعة عشر يوماً ثم ملك أخوه الملك الصالح الكبير محمود فمكث في الملك إلى أن توفي في حدود الأربعين وسبعمائة تخميناً وقام في الملك بعده ابنه الملك المظفر داود بن الصالح الكبير محمود بن الملك المنصور بن قره أرسلان وهو ابن ثمانية أعوام وثمانية أشهر و توفي في سنة ثمان سبعمائة وله سبع وأربعون سنة. ثم قام في الملك بعده ولده الظاهر عيسى بن الملك المظفر داود بن محمود بن غازي بن قره أرسلان.

وفي سنة ست وتسعين¹⁵⁸ وسبعمائة لما عاد تيمور من ديار بكر و قرب من ماردين نزل إليه صاحبها الملك الظاهر عيسى وذلك عيسى¹⁵⁹ وكان ذلك في خامس عشر شهر ربيع الأول وكان قد استخلف على ماردين ابن أخيه الملك الصالح¹⁶¹ شهاب الدين أحمد بن الملك السعيد اسكندر بن الملك الصالح الشهيد وأمره وأمر حاشيته بعدم تسليم القلعة إلى تيمور وإن دار الأمر بين تسليم القلعة و بين إتلافه فلما وصل الملك عيسى إلى¹⁶² تيمور قبض عليه وطلب منه تسليم القلعة¹⁶³ فقال القلعة¹⁶⁴ عند أربابها و بين أصحابها و أنا لا أملك إلا نفسي فقدمتها إليك فتغضب عند ذلك تيمور وأمر جنوده الشياطين الماردين عن الدين بمنازلة قلعة ماردين فنازلوها وأخذوا المدينة عنوة و ترفع أهل المدينة إلى القلعة ثم وقع بين الفريقين قتال عظيم فلما رأى تيمور أن فتح القلعة لا يمكنه بالقهر خدع وأظهر المصالحة¹⁶⁵ والتجاوز عن دمايهم ففتحوا له الباب فدخلها طائفة¹⁶⁶ من التتار صحبة أمير يدعى سليمان بن محمود ثم وضعوا السيف في أهل القلعة فأبادوا الجميع وأسروا الصغار و هتكوا ستار الحريم و التجى¹⁶⁷ جماعة إلى الجامع فقتلوا منهم نحو ألفى ساجد و راکع ثم حرقوا الجامع و رحلوا و تركوها بلاقع و في ذى القعدة من هذه السنة و رحل تيمور إلى بلاده و استصحب الملك الظاهر عيسى معه وحبسه في مدينة سلطانية وتوجه بنفسه إلى دشت قفجاق ثم رجع تيمور من الدشت في شعبان سنة ثمان وتسعين و ستمائة فمكث بسلطانية¹⁶⁸ ثلاثة عشر يوماً ثم توجه إلى همدان ومكث بها إلى ثالث عشر شهر رمضان ثم استدعى من سلطانية الملك الظاهر عيسى باكرام¹⁶⁹ زايد ففكوا قيوده وعظموه غاية التعظيم وتلقاه بالاحترام و اعتنقه و اعتذر إليه مما فعله و تحلل منه عما صدر في حقه و أضافه ستة أيام و خلع عليه خلع الملوك وأعطاه سبائيا لطيفة و أموالاً كثيرة و خيلاً وبغلاً و جمالاً و لواءً يخفق على رأسه و ستة و

¹⁵⁸ RFH تسعين=M سبعين

¹⁵⁹ R و ذلك عيسى=FHM-

¹⁶⁰ RFM=H و كان

¹⁶¹ RFH=M الشهيد

¹⁶² RFH تيمور قبض عليه و طلب منه تسليم القلعة فقال القلعة عند أربابها و بين أصحابها و أنا لا أملك إلا نفسي فقدمتها إليك

قتغضب عند ذلك=M-

¹⁶³ RFH القلعة=F القلعة=M-

¹⁶⁴ RFH القلعة=F القلعة=M-

¹⁶⁵ RFH=M و نادى بالامان

¹⁶⁶ RFH طائفة=M طائفة=F طائفه

¹⁶⁷ R التجى=M التجاء=FH التجا

¹⁶⁸ R بسلطانية=M بسلطانية=HF بسلطانيه

¹⁶⁹ RFH باكرام=M باكرام

خمسین منشورًا كل منشور¹⁷⁰ بتولية بلد أول ذلك الرها إلى آخر¹⁷¹ ديار بكر إلى حدود اذ ربيعان¹⁷² و ارمينية و شرط عليه أن يلتي دعوته كلما طلبه فوصل الملك عيسى إلى ماردين في حادى عشر شوال هذه السنة فابتهج خلقاً¹⁷³ بوصوله ومدحه الشعراء بأبيات منها ما قاله علاء الدين¹⁷⁴ بن زيد الدين¹⁷⁵ الحصنى التوفيقى نظم:

لَا تَحْزَنُ فَالَّذِي قَضَى اللَّهُ يَكُونُ/وَالْأَمْرُ مُوَكَّلٌ إِلَيَّ كُنْ فَيَكُونُ

مَا بَيْنَ تَحْرُكٍ بِلَحْظٍ وَ سَكُونٍ/أَحَالُهُ تَنْقِصِي وَذَا الْأَمْرِ يَهُونُ

فأعجب الملك الظاهر ذلك وأجازه خمسة آلاف درهم ثم عزم الملك الظاهر على ترك التخت و التوجه إلى الحجاز فاستغفاه الخاصة و العامة و تراموا عليه وقبلوا أقدامه فترك لذلك رأيه و استقر في سرير ملكه.

و في¹⁷⁶ سنة ثلاث¹⁷⁷ و ثمانمائة وصل تيمور بعد عوده من الشام إلى

[410a]

الرها فأرسل إلى الملك الظاهر عيسى¹⁷⁸ يستدعيه و ديباجة كتابه نظم:

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ وَالْعُهُودُ بِحَالِهَا / لَقَدْ بَلَغَ الْأَشْوَاقُ مِنَّا كَمَالِهَا

فأبى الملك الظاهر أن ينزل إليه وأرسل إليه قاصداً من بعض خدمه ومعه التّقديم والخدم و اعتذر عن الحضور بعدة أمور و عنوان جوابه موافق لخطابه وهو نظم:

فَشَوْقِي إِلَيْكُمْ زَائِدُ الْحَدِّ وَصَفُهُ / وَلَكِنْ تَخَافُ النَّفْسُ مِمَّا جَرَى لَهَا

فتغضب تيمور وندم على خلاص الملك عيسى من مخالفه أول مرة و أمر عسكره فنازلوا ماردين في عاشر رمضان و ارتفع¹⁷⁹ أهل البلد إلى القلعة فجذ التيمورية في أمر الحصار إلى عشر رمضان فلما رأوا أنهم لم يحصلوا على طائل¹⁸⁰ ولم يظفروا بمرام خربوا المدينة و أسوارها و محووا أثارها و هدموا جوامعها ومنارها ثم انحدروا إلى بغداد.

¹⁷⁰ M=-RFH اكل منشور

¹⁷¹ RFH آخر-M-

¹⁷² RFH اذ ربيعان F= اذ ربيعان

¹⁷³ R خلقها FHM=

¹⁷⁴ R علاء الدين M= علاء الدين FH= علاء الدين

¹⁷⁵ RF زيد الدين HM= زيد الدين

¹⁷⁶ RM فى H=-F فى

¹⁷⁷ R ثلاث FHM= ثلاث

¹⁷⁸ RFM عيسى H=-

¹⁷⁹ RFM ارتفع H= ارتفع

¹⁸⁰ R طائل FHM= طائل

وفي سنة تسع و ثمانمائة قصد الملك العادل أمير بجكم صاحب الشام آمد و هى بيد عثمان بن طور على التركمانى المعروف بقره يلك¹⁸¹ فعدى¹⁸² الفرات من البيرة و وصل إليه الملك الظاهر عيسى صاحب ماردين بعسكره فأطاعه فلما قربوا من آمد حطّموا على التركمان فاشتبك القتال فقتل ولد قره يلك¹⁸³ في المعركة فانكسر التركمان فتبع جكم أثارهم فوقعت فرسه في حفيرة من الحفر التى جرت عادتهم بإعدادها للمكيدة وتحقق قره يلك¹⁸⁴ قتل جكم فعاد على عسكره فهزمهم هزيمة شنيعة¹⁸⁵ و قتل في الواقعة صاحب ماردين الملك الظاهر عيسى وحاجبه فياض وكانا شيخين كبيرين قد طالبت مدتهما في مملكة ماردين و كان الملك الظاهر المذكور أشار على جكم بالتأني وقت القتال فخالفه حتى تلفت أرواحهم¹⁸⁶ ثم استقر في مملكة ماردين شهاب الدين احمد بن اسكندر بن الملك الصالح.

وفي سنة احدى عشرة و ثمانمائة نازل قره يلك¹⁸⁷ عثمان التركمانى صاحب آمد مدينة ماردين فاستجند الصالح بقره يوسف فأجندته ثم طلب منه أن يقايضه بالموصل عوضاً عن ماردين فتراضيا على ذلك و أعطاه عشرة آلاف دينار وألف فرس وعشرة آلاف شاة وزوجه بابنته فتحول إلى الموصل واستولى نواب قره يوسف على ماردين و زالت منها دولة الارتقية بعد أن كانت من ثلاثمائة سنة¹⁸⁸ وانتهت بذلك دولة بني ارتق من ماردين ثم لم يمكث الصالح المذكور في الموصل سوى ثلاثة ايام¹⁸⁹ ومات فجأة هو و زوجته جميعاً فيقال إنهما دسّ عليهما سمّ و تحول أولاده محمد و احمد و على و محمود إلى سنجار فأقاموا بها إلى أن ماتوا بالطاعون سنة أربع عشرة و ثمانمائة الكل من تاريخ إنباء¹⁹⁰ الغمر لا بن حجر و تاريخ ابن كثير وتاريخ ابن الأثير وتاريخ الملك المؤيد¹⁹¹ صاحب حماه والله أعلم.¹⁹²

¹⁸¹ RHF يلك=M ملك

¹⁸² RFH فعدى=M تعدى

¹⁸³ RFH قره يلك=M قره ملك

¹⁸⁴ RHF يلك=M ملك

¹⁸⁵ RFH شنيعة=M شنيعة

¹⁸⁶ RFM ارواحهم=H ارواحه

¹⁸⁷ RFH قره يلك=M قره ملك

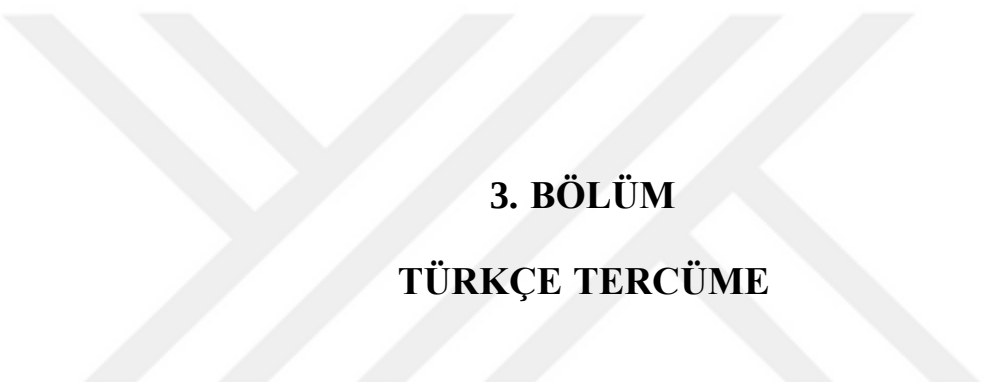
¹⁸⁸ R ثلاثمائة سنة=H ثلاثمائة سنة=M ثلاثمائة سنة=F ثلاثمائة سنة

¹⁸⁹ R ثلاثة ايام=HF ثلاثة ايام=M ثلاثة ايام

¹⁹⁰ RFH ابنا=M ابنا

¹⁹¹ R الملك المؤيد=FHM-

¹⁹² R والله أعلم=FHM-

3. BÖLÜM

TÜRKÇE TERCÜME

Onların ilki Emîr Artuk b. Eksük'tür¹⁹³. Artuk'un¹⁹⁴ Türkçedeki anlamı “fazla” demektir. Eksük ise eksik demektir. Burada zıt anlam gözetilmiştir. Artuk, Sultan Melikşah b. Arslan'ın¹⁹⁵ komutanlarından biridir. 477 [1084-1085] yılında adı geçen sultan, veziri Fahrüddevle b. Cehîr'i¹⁹⁶ Musul'un hâkimi Şerefüddevle Müslim b. Kureyş¹⁹⁷ ile savaşıma gönderdi¹⁹⁸. Sonra işi bitince geri dönmek üzere Artuk'u çağırdı. Şerefüddevle Müslim hezimete uğradı. Âmid¹⁹⁹ bölgesinde muhasaraya alındı. Hemen ardından Artuk geldi. Âmid'den çıkması mümkün olsun diye bahsi geçen Şerefüddevle Müslim, Artuk'a büyük miktarda para teklif edene kadar Artuk onu orada hapsedti. Fidyeye karşılığında çıkmasına müsaade etti. Dolayısıyla Şerefüddevle Müslim, Âmid'den çıktı. Sonra Rakka'ya²⁰⁰ doğru yol aldı. Artuk'a vadettiği meblağ

¹⁹³ Selçuklu sultanlarından Alparslan ve Melikşah devirlerinde görev yapmış olan ünlü bir kumandandır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, “Artuk b. Eksük”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 414-415.

¹⁹⁴ Artuk, Türkçede fazlalık, ziyade anlamlarına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, II, 1999, s. 615.

¹⁹⁵ Ebü'l-Feth Celâlî'd-devle ve'd-dîn Muizzü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmü emîri'l-mü'minîn Melikşah b. Alparslan (öl. 485/1092), Büyük Selçuklu Devleti hükümdarıdır (1072-1092). Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Melikşah”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 54-57.

¹⁹⁶ V-VI. (XI-XII.) yüzyıllar arasında Abbâsîlerin vezirlik makamını bir bakıma tekellerine alan Benî Cehîr ailesinin ilk ferdi Fahrüddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed (İbn Cehîr) 398'de (1007-1008) Musul'da doğdu. Musul'a hâkim olan Ukaylîlerin hizmetinde bulundu. Bizans'a elçi olarak gönderildi. Malatya'ya, oradan da Âmid'e giderek Mervânî Emîri Nasrüddevle Ahmed'e vezir oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Benî Cehîr”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 447-449.

¹⁹⁷ Ebü'l-Mekârim Şerefüddevle Müslim b. Kureyş b. Bedrân el-Ukaylî (öl. 478/1085), 23 Receb 432'de (29 Mart 1041) doğdu. Ukaylî Emîri Kureyş b. Bedrân'ın oğludur. Şîî olan Kureyş bölgedeki birçok emîr gibi Mısır'daki Fâtîmî halifeliğine bağlıydı. Bu bağlılığı dolayısıyla Selçuklular'a tâbi olmasına rağmen Tuğrul Bey'in Bağdat seferi sırasında Fâtîmî hilâfeti adına hareket eden Arslan el-Besâsîrî'ye katılmakta tereddüt etmemişti. Müslim babasının ölümünden sonra onun yerine geçti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “Müslim b. Kureyş”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 94-96.

¹⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 257; İbnü'l-Ezrak, *Meyyafârkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, Çev. Ahmet Savran, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992, s. 30.

¹⁹⁹ Dicle havzasının yukarı kesiminde kurulan, önemli ticaret ve ulaşım yolları kavşağında bulunan bu bölgenin eski adı Amida olup bu isim hakkında çeşitli rivayetler varsa da kelimenin nereden geldiği kesin olarak bilinmemektedir. İslâmî dönemde bu isim Âmid şekline almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanılmıştır. Diyarbakır adı ise Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebîa Araplarının iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen Diyâr Bekr veya Diyâr-Bekr adına dayanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 464-469.

²⁰⁰ el-Cezîre bölgesinin Diyârımdar kısmında Suriye, Mezopotamya ve Anadolu'yu birbirine bağlayan, Fırat nehrinin Belih suyu ile birleştiği noktaya 10 km uzaklıkta bulunan stratejik bir noktada bulunan bu bölge, Arapçada “su baskınlarına uğrayan yer” anlamındaki Rakka ismini sık sık Fırat'ın yükselen suları altında kaldığı için almıştır. Bu isim bölgeye, İslâm fethinden sonra Araplar vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, “Rakka”, *DİA*, XXXIV, İstanbul 2007, s. 432-433.

gönderdi. Sonra Artuk, Müslim'in saltanatından korktuğundan, Melikşah'a hizmet etmeyi bırakıp Âmid'den ayrıldı. Tâcüddevle Tutuş'un²⁰¹ hizmetine girdi. Onun yanında itibarı yükseldi. Hatta [Tâcüddevle Tutuş] en nihayetinde ona mübarek Kudüs'ü²⁰² hibe olarak verdi²⁰³. Artuk, 479 [1086] senesinde Süleyman b. Kutalmış²⁰⁴ ile yapılan savaşta Tutuş ile beraberdi. 483 [1090-1091] senesinde Mardin ahalisinin meliklerinin dedesi olan Kudüs hâkimi Artuk b. Eksük et-Türkmânî vefat etti²⁰⁵. Artuk vefat edince Kudüs iki oğlu İlğazi²⁰⁶ ve Sökmen'in [Sokmân]²⁰⁷ idaresine geçti. Tâ ki orduların komutanı Efdal²⁰⁸ Mısır'dan gelinceye kadar. Sonra Efdal 489 [1095-1096] senesinde Kudüs'ü onlardan geri aldı. Bundan dolayı İlğazi ve Sökmen doğuya doğru hareket etti İlğazi Irak'a giderken Sökmen ise Ruha²⁰⁹ beldesine yerleşti. 495 [1101-1102] senesinde Cezîretü ibn Ömer'in²¹⁰ [Cizre] hâkimi Şemsüddevle Çökümüş Musul hâkimi Türkmen asıllı Musa'ya saldırdı. Bundan dolayı Musa da Sökmen b. Artuk'tan yardım istedi. O sıralarda Sökmen Diyâru Bekr'deydi. Ona Hısn-ı Keyfâ'yı

²⁰¹ Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1079-1095). Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Tutuş", **DİA**, XLI, İstanbul 2012, s. 446-449.

²⁰² Üç ilâhî dinde de önemli bir yere sahip olan ve kutsal sayılan şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Haman, "Kudüs", **DİA**, XXVI, Ankara 2002, s. 323-327; Casim Avcı, "Kudüs", **DİA**, XXVI, Ankara 2002, s. 327-329; Işın Demirkent, "Kudüs", **DİA**, XXVI, Ankara 2002, s. 329-332.

²⁰³ İbnü'l-Ezrak, **Meyyafârkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, s. 30.

²⁰⁴ Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır (1075-1086). Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "Süleyman Şah I", **DİA**, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 103-105.

²⁰⁵ İbn Kesîr 484 [1091-1092] senesinde vefat ettiğini belirtir. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 276.

²⁰⁶ Necmüddîn İlğâzî b. Artuk b. Eksük et-Türkmânî (ö.516/1122), Mardin Artuklu Beyliği'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır (1106-1122). Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "İlğazi, Necmeddin", **DİA**, XXII, İstanbul 2000, s. 89-90.

²⁰⁷ Artukluların Hısn-ı Keyfâ kolunun kurucusudur (1102-1104). Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "Sökmen b. Artuk", **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s. 392-394.

²⁰⁸ Efdal b. Bedr el-Cemâlî, Şâban 491'de (Temmuz 1098) büyük bir orduyla Kudüs üzerine yürüdü. Şehri bir müddet kuşatma altında tutup Artukluların elinden alıp buraya İftihârüddevle'yi vali tayin etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", **DİA**, X, İstanbul 1994, s. 452-453.

²⁰⁹ Musul'u Haleb'e bağlayan kadim yol üzerinde bulunan, Hz. İbrâhim ve Nemrûd hikâyelerine konu olmuş, "kutsal şehir, peygamberler şehri" gibi a dlandırmalar ile bilinen, Hıristiyanlık tarihi için de önem arz eden bir şehirdir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Nezihi Turan, "Ruha", **DİA**, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 336-341.

²¹⁰ Cizre, bugün Şırnak iline bağlı bir ilçe merkezi olup ilk zamanlar Cezîre adıyla anılmaktaydı. Şehir, daha sonra Cezîre-i İbn Ömer adını almıştır. Şehrin bu adı almasıyla ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler verilmektedir. Buna göre Irâk-ı Arab ve Irâk-ı Acem Emîri Yûsuf b. Ömer'e, Musul'a bağlı Berkaîd beldesinden Abdülazîz b. Ömer'e, Meaddîler'den Benî Ömer kabilesine veya Hasan b. Ömer b. Hattâb et-Tağlibî'ye nisbetle bu adı aldığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Tuncel, Abdülkerim Özaydın, "Cizre", **DİA**, VIII, İstanbul 1993, s. 37-39.

[Hasankeyf]²¹¹ verdi²¹². [Musa, Hasankeyf'i Sökmen'e verdiği için] Hısn-ı [Keyfâ], Sökmen ve çocuklarının elinde uzun bir süre kaldı²¹³. [Sonra] Sökmen [Musa'ya yardım için] gitti. Dolayısıyla Çökürmüş, Musul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Daha sonra Çökürmüş, Musa'yı öldürüp Musul'u ele geçirdi. Orada huzurlu bir dönem geçirdi.

407b

Hısn-ı Keyfâ Sökmen'in elinde kaldı. Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni olan Belek b. Behrâm b. Artuk b. Eksük²¹⁴ [4]97 [1104] senesinde Âne ve Hadîse²¹⁵ şehirlerini hâkimiyeti altına aldı²¹⁶. Aynı zamanda Suruc da Belek'in elindeydi. Fakat Haçlılar orayı onun elinden aldı. Daha sonra Âne ve Hadîse şehirlerini Yaiş b. Îsâoğulları'ndan alarak istila ettiler²¹⁷. Sonra, Haçlılar İslâm beldelerine saldırıp [belde sakinlerini] kılıçtan geçirdiler. Ardından Harran'a yöneldiler. O esnada İslâm hükümdarları birbirlerine karşı savaşmakla meşguldüler. Görüş ayrılığına düşmüş, farklı isteklere kapılmış ve mülkleri parçalanıp ufalmıştı. Çökürmüş ve Sökmen, Haçlılara karşı savaşmak üzere ittifak ettiler²¹⁸. Müslümanlar ve Haçlılar Belîh²¹⁹ nehri kıyısında

²¹¹ Hısn-ı Keyfâ Artukluların merkezi sayılan, aynı zamanda bugün Batman ilimizin sınırları içerisinde bulunan bir bölgedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Oğuzoğlu, "Hasankeyf", **DİA**, XVI, İstanbul 1997, s. 364-368.

²¹² İbnü'l-Ezrak, **Meyyafârkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, s. 31.

²¹³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, Yayınlayan: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 166.

²¹⁴ Harput, Dersim ve Halep emirliğini yapan, aynı zamanda da Haçlılar ile yaptığı savaşlardaki başarıları ile de adından söz ettiren bir Türk beyidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Belek b. Behrâm", **DİA**, V, İstanbul 1992, s. 402-403; Muharrem Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihanı**, İstanbul, Timaş Yay., 2008, s. 124.

²¹⁵ Irak'ın kuzeyi ile Suriye'nin kuzeyinde Fırat ırmağından batıya uzanan bölgede yer alan şehirlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert Mantran, "Irak", **DİA**, XIX, İstanbul 1993, s. 91-93.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, Belek b. Behrâm b. Artuk'un Âne ve Hadîse şehirlerinin zaptedildiği tarihi Muharrem 497 (Ekim-Kasım 1103) olarak zikreder. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Çev. Abdülkerim Özeydin, X, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 299.

²¹⁷ Benî Yaiş b. Îsâ b. Hılât bu hâdise üzerine Sadaka b. Mezyed'in yanına giderek kendisini Âne'ye gidip şehri Belek'ten geri almasını istedi. Sadaka b. Mezyed bunu kabul edip yola çıktıysa da Belek'e karşı muvaffak olamadı. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 299.

²¹⁸ Sökmen ile Çökürmüş'ün arası açıktı. Bunun nedeni ise Çökürmüş'ün Sökmen'in yeğeni öldürmesiydi. Ancak Harran meselesinin halledilmesi ve küffara karşı cihat etmek gayeleri ile ittifak kurdular. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 303; Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, s. 167; Abdülkerim Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001, s. 108; Ebru Altan, **Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 117.

²¹⁹ Urfa'nın güneyinde yer alan bir nehirdir. Bkz. Faruk Sümer, "Ahlatşahlar", **DİA**, II, İstanbul 1989, s. 24-28.

karşılaştı²²⁰. Allah Müslümanlara yardım etti ve Haçlılar hezimete uğradı²²¹. Birçok kişi öldürüldü, dinî liderleri de esir alındı²²². 498 [1104] senesinde Haçlılar Şam'a saldırdı. Şam'ın hâkimi Tuğtekin hastaydı ve ayağa bile kalkamıyordu. Onların karşısına dikilmesi için Sökmen b. Artuk'tan yardım istedi²²³. Sökmen, Dimaşk'a

²²⁰ Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, s. 168; Evvela Resûlayn'da (Ceylanpınar) toplanan Müslüman birlikler, ardından Harran'ı kurtarmak maksadı ile harekete geçtiği ve iki ordunun Belih Nehri kenarında karşı karşıya geldiği belirtilmektedir. Ancak Müslüman ve Frank unsurların karşılaştıkları yerin tespiti noktasında kesin bir şey ifa de etmek zordur. Bu hususta Urfa'lı Mateos bugün bilemediğimiz, o bölgede bir köy adı olma ihtimali olan "Avşud" denilen yere iki gün süren mesafede savaştıklarını, yine Anonim Süryani Vakayinâmesi'nde ise savaşın önce Harran Ovası'nda Dahbânah (Harran'ın 20 kilometre kadar güneybatısında yer almaktadır) denilen bölgeye gelip buradan Belih Nehri boyunca yayıldıkları belirtilse de el-Azîmî, savaş tarihini de Cenâbî'den farklı verip (Şaban 496/Mayıs-Haziran 1103) bu savaşın el-Kattâr denen yerde yaşanmış olduğunu -ki bu yer hakkında da bugün için bilimiz yoktur- belirtmektedir. Bkz. Urfa'lı Mateos, **Urfa'lı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 224; Azîmî, **Azîmî Tarihi**, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 40; Ayrıca Bkz. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, s. 94-95. Savaşın tarihi hakkındaki kesin bilgiyi de İbnü'l-Kalânîsî 9 Şaban 497/7 Mayıs 1104 olarak vermektedir. Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, **Zeylû Tarihi Dimaşk Tercümesi**, Çev. Hasan Aydın, KDY Yayıncılık, İstanbul 2023, s. 75; Ali Sevim, İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarihi Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436-500=1044/45-1106-07), **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXIX/33, 2008, s. 30; Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, s. 99; Altan, **Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, s. 117.

²²¹ Savaşın başlarında Müslümanlar taktik gereği yenilmiş gibi göründüklerini, buna aldanan Frankların da onları takip etmesinin ardından Müslümanların geri dönüş yaparak Frankları büyük bozguna uğratmış ve çok ganimet elde etmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 303; Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)**, s. 96; Özaydın, **Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, s. 108.

²²² Baudouin du Bourg kaçarken bir çamura batmış hâlde, kendilerini takip eden Türkmenler tarafından esir alınıp, Sökmen'in çadırına götürüldü. Bu esnada altı savaşçısı ile kaçmakta olan Tangred ve Bohemund'u takip etmekte olan Sökmen'in bu sebeple çadırında bulunmamasından ötürü ve Haçlılardan alınacak olan fidye gerekçesiyle Çökürmüş, Baudouin du Borg'u kendi çadırına götürdü. Geri döndüğünde ise Sökmen, adamlarını Çökürmüş'e karşı savaşa hazırlanmış olarak gördüğünde "Müslümanların bu ga zâdan duyduğu sevinç, a ramızdaki ihtilaf sebebiyle bir kedere dönmesin. Kinimi söndürmek için düşmanı Müslümanlara güldürecek bir yolu elbette tercih etmem." diyerek adamlarını yatıştırdı. Ardından Haçlı kıyafetlerini mücahitlere giydirip Şabahtan (Resûlayn / Ceylanpınar civarı) bölgesindeki (el-Kâmil'in orijinal metninde Şeyhan diye geçmekte olan bu bölgenin Şabahtan olduğu tespit edilmiştir.) kaleleri Haçlı kuvvetlerini ga fil avlamak suretiyle ele geçirdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 304; Özaydın, **Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, s. 109; Altan, **Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112)**, s. 118, 119, 171.

²²³ Tuğtekin'den önce Trablus hâkimi Fahrü'l-Mülk İbn Ammâr Haçlılara karşı ittifak kumak maksadıyla para ve asker verme taahhüdüne karşılık kendisini yardıma çağırmış Sökmen yolu çıkacakken Tuğtekin'den yardım çağırısı alınca yönünü Tuğtekin'e çevirmiştir. Çünkü Tuğtekin gönderdiği mektupta çok hasta olduğunu ve ölmek üzere olduğunu, ölse eğer Dimaşk'ı himaye edecek kimse kalmadığı için de burayı Haçlıların ele geçirmesinden endişe duyduğunu belirterek kendisini vekil tayin etmek üzere yardıma davet etmiştir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 315.

doğru hareket etti. Fakat yoldayken boğmacaya²²⁴ yakalandı ve el-Karyeteyn'de²²⁵ bu senenin [498/1104] Safer ayında [Ekim-Kasım 1104] vefat etti²²⁶. Oğlu İbrahim onun yerini aldı²²⁷. Sökmen bir tabut içinde Hısn-ı Keyfâ'ya kadar taşındı ve orada defnedildi. Sökmen öldüğünde Hısn-ı Keyfâ ve Mardin onun idaresindeydi. Hısn-ı Keyfâ'ya hükümdar oluşundan bahsetmiştik. Mardin'e hâkim olmasına gelince, şimdi onu en başından itibaren zikredeceğiz. Hükümdar Berkyaruk, Mardin'i şarkıcı birisine hibe olarak vermişti²²⁸. Sonra Musul hâkimi Kürboğa²²⁹ ve Sökmen arasında savaş cereyan etti. Sökmen'in yanında yeğeni Yâkûtî de vardı. Ancak Sökmen yenildi ve Yâkûtî esir düştü²³⁰. Kürboğa, Yâkûtî'yi Mardin Kalesi'ne kapattı. Yâkûtî bir müddet hapiste kaldı. Artuk'un eşi, Kürboğa'ya gitti ve ondan torunu Yâkûtî'yi serbest bırakmasını istedi. Kürboğa onun bu isteğine olumlu yanıt verdi ve onu serbest bıraktı. Mardin, Yâkûtî'nin çok hoşuna gitmişti. Yâkûtî, oranın şarkıcı olan yöneticisine elçi göndererek şöyle dedi: "Bana izin verirsen kalenin surlarında kalırım, kaleye kazanç sağlarım ve kaleyi fesat çıkaranlardan korurum. Böylelikle sen de fayda elde edersin." Şarkıcı, ağılda kalmasına izin verdi ve böylelikle Yâkûtî Mardin'de ikamet etti²³¹. Hılat kapısından Bağdat'a gidip gelmeye başladı²³². Mardin Kalesi'nin muhafızları da ona eşlik ediyorlardı. Onlara iyilikte bulunuyor ve onları kendi nefesine tercih ediyordu. Böylelikle ona iyice güvendiler. Bir defasında tekrar yürüyüşe çıktı. Muhafızların

²²⁴ Ölümüne sebep olan boğmaca hastalığından uzun süredir ıstırablıydı. Bu nedenle adamları Hısn-ı Keyfâ'ya dönmesini tavsiye etmişlerdi. Kendisi dinlemeyince iki gün dili tutuldu ve ardından ahirete irtihâl etti. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 316; Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, s. 169.

²²⁵ Dimaşk yakınlarında bulunan bir yerdir. Bkz. Ali Sevim, "Sökmen b. Artuk", **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s. 392-394.

²²⁶ Sökmen rahatsızlanınca adamları ona Hısn-ı Keyfâ'ya gitmesini tavsiye ettiler. Fakat Sökmen bunu "Allah Teâlâ benim ölümünden korkarak küffâr ile savaşmaktan çekindiğini görmeyecektir." diyerek reddeder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihanı**, s. 77.

²²⁷ İbnü'l-Ezrak, **Meyyafârkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)**, s. 31.

²²⁸ Burada kastedilen kişi Berkyaruk'un bir şarkıcısı idi. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 316.

²²⁹ Büyük Selçuklu Devleti kumandanlarından. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "Kürboğa", **DİA**, 26, Ankara 2002, s. 562-563.

²³⁰ Sökmen başta üstün gelse de daha sonra İmâdeddîn Zengi b. Aksungur'u Aksungur'un adamları atların ayakları dibine atıp "Efendinizin oğlu için çarpışınız!" diye bağırınca adamları çetin bir mücadeleye girişip Sökmen'i mağlup ettiler. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 316.

²³¹ Mardin, Yâkûtî'yi a deta büyülemişti. Tek gayesi Mardin'i ele geçirmektir. Bu amaçla orada kaldı. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 316.

²³² Bu sahaya baskınlar düzenleyip yağma hareketlerinde bulunuyordu. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 316.

çoğunu yanında götürdü [Tuzağa çekti]. Ardından onları yakalayıp bağladı. Mardin Kalesi'nin kapısına geldi ve oradaki halka seslenerek şöyle dedi: “Kapıyı açıp kaleyi teslim etmezseniz hepinizin boynunu vururum.” Halk bunu kabul etmedi. Onlardan birini getirip boynunu vurdu. Ardından kalenin kapısını açtılar. Böylece Yâkûtî kaleyi teslim aldı. Yâkûtî, bir müddet orada yaşadı. Daha sonra herkesi [askerleri] topladı ve Nusaybin'e yöneldi²³³. Daha sonra hastalığa yakalandı. Silah taşımaktan ve ata binmekten aciz kaldı. Atına bindirildi. Ardından kendisine ok isabet edince atından düştü²³⁴ ve bundan dolayı öldü²³⁵. Yâkûtî'den sonra kardeşi Ali, Mardin'e hükümdar oldu. Musul'un hâkimi olan Çökürmüş'ün itaati altına girdi. Çökürmüş, ashabından birini Mardin'e yönetici tayin etti. Onun adı da Ali'ydi. Ali, Sökmen'e elçi göndererek şöyle dedi: “Yeğenin Mardin'i Çökürmüş'e teslim etmek istiyor.” Bunun üzerine Sökmen hemen, tek başına harekete geçti ve Mardin'i teslim aldı. Yeğeni Ali, Mardin'i kendisine iade etmesini istedi. Fakat Sökmen kabul etmedi²³⁶. Onun yerine Cebeli Cûr'u [Bingöl] ona verdi. Mardin ve Hısn-ı Keyfâ; Sökmen, Dımaşk'a doğru hareket edip yolda vefat edinceye kadar kendisinde kaldı. Onun vefatından sonra Mardin, kardeşi İlğazi b. Artuk'a geçti. Uzun bir müddet boyunca oğlunun elinde kaldı. 508 [1114-1115] senesinde İlğazi b. Artuk, Muhammed b. Melikşah²³⁷ [Muhammed Tapar (1105-1118)] tarafından Musul'a vali tayin edilen Porsukî (Borsukî)²³⁸ ile savaştı²³⁹.

²³³ Çökürmüş'e ait olan Cezîretü İbn Ömer'e baskın düzenledi. Adamları ga nimetle geri döndüler. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 317.

²³⁴ Ok kendisine isabet edince yere düştü. Çökürmüş yanına geldiğinde onu can çekişir bir hâlde buku. Ağlamaya başladı ve Yâkûtî'ye “Ey Yâkûtî! Sana bunları yaptıran neydi?” diye sordu. Fakat Yâkûtî, cevap veremeden öldü. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 317.

²³⁵ Artuk b. Eksük'ün eşi, torununun intikamını almak için harekete geçti. Sökmen'in yanına gidip Türkmenleri topladı. Sökmen, Çökürmüş'e ait olan Nusaybin'i muhasara altına aldı. Çökürmüş de onu Yâkûtî'nin savaş sırasında öldüğünü ve katilinin de belli olmadığını söyleyip gönlünü alarak razı etti. Bkz. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 317.

²³⁶ Bunun üzerine Sökmen ona “Ben burayı bu sülale çökmesin, tarihten silinmesin diye aldım.” diyerek tepki gösterdi. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 317.

²³⁷ Büyük Selçuklu hükümdarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Muhammed Tapar”, **DİA**, XXX, Ankara 2020, s. 576-578.

²³⁸ Büyük Selçuklu İmparatorluğuna hizmetleriyle tanınan Porsukoğulları'nın ilk emîri Porsuk'tur. 490 (1094) yılında vefat eden Porsuk'un yerine yine kendisiyle aynı adı taşıyan Porsuk da Sultan Muhammed Tapar ve Sultan Berkyaruk'un hizmetinde bulunmuş ve Haçlılara karşı girişilen mücadelelerde önemli görevler üstlenmiştir. 509 (1115) yılında Haçlılara karşı mağlup olan Porsuk bu duruma çok üzülmüş ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir (510/1116). Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları”, **Tarih Dergisi**, 71, 2020, s. 91-113.

²³⁹ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 339.

Bu savaşta İlgazi galip geldi ve Porsukî kaçtı. Sonra İlgazi, Muhammed b. Melikşah'tan korkarak Dimaşk'ın yöneticisi Tuğtekin'in yanına gidip onunla ittifak etti. Haçlılarla anlaşıp onlardan destek aldılar²⁴⁰.

408a

İlgazi ülkesine doğru dönerken Humus'a²⁴¹ yaklaştı. Beraberinde bulunan az sayıda bir toplulukla Humus'a yaklaştığında Humus hâkimi Kırhan [Hayır Han] b. Karaca çıktı ve İlgazi'yi yakaladı. Elinde bir müddet kaldı, sonra ittifak yaptılar ve onu serbest bıraktı. 509 [1115-1116] senesinde Melikşah oğlu Muhammed, şam hâkimi Tuğtekin ve Mardin hâkimi İlgazi ile savaşmak için bir büyük bölük asker yolladı. Mardin hâkimi İlgazi, Tuğtekin ve Haçlılar anlaştı²⁴². Kış mevsimine denk geldiği için iki grup arasında savaş çıkmadı. Bunun üzerine herkes memleketine döndü. Fakat bu olay Irak ordusunun Hama'yı ele geçirip orayı Humus hâkimi Kırhan'a teslim etmesinden sonraydı. 511 [1117-1118] senesi Atabek Lülü, Haleb hâkimi Sultan şah b. Rıdvan'ı öldürdü ve [yerine] şemsü'l-Havâsatandı. Bir ay sonra azledildi. [Yerine] Ebu'l-Meâli ed-Dimaşkî atandı. Sonra azledildi ve alıkonuldu. Haleb ahalisi Haçlılardan korktu, bu yüzden Haleb'i Mardin hâkimi İlgazi'ye teslim ettiler. İlgazi, Haleb'i teslim aldı, oğlu Hüsâmeddîn Timurtaş'ı [buraya] vali yaptı. İlgazi Mardin'e döndü. 513 [1119] yılının Rebiülevvel ayında Afrin yakınında Haleb topraklarında İlgazi ve Haçlılar arasında bir savaş oldu. İlgazi, Haçlıları yendi²⁴³. Onlardan pek çok kişiyi öldürdü²⁴⁴. Ölüler arasında Antakya hâkimi [prinkepsi Roger] de vardı²⁴⁵. İlgazi harekete geçti.

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özaydın, "Muhammed Tapar", s. 576-578.

²⁴¹ Günümüzde Suriye sınırları içerisinde yer alan bir şehirdir. Bkz. Robert Mantran, "Humus", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 370-373.

²⁴² Tuğtekin ve Aksungur, İlgazi'nin şam'a yaklaştığını duyunca kaçıp Haçlıların saflarına katıldılar. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, s. 340.

²⁴³ Tarih 17 Rabiulevvel 513/28 Haziran 1119. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, s. 348; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 121.

²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, s. 348; Kesik, *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, s. 122.

²⁴⁵ Antakya Prinkepsi Roger ve Salerno bu savaşta öldürüldü ve kafası kesilip götürüldü. Bu savaş 17 Rebiülevvel 513'te (26 Haziran 1119) tarihinde gerçekteşti. Bunun üzerine İlgazi, Suriyeli meşhur tarihçi Azîmî tarafından şöyle övülmüştür: *şirk koşmakta azgın olanlara, onlardan öcümüzü tek tek alacağımızı bildir/Senin tarafından tuzaklara sarıldıklarından dolayı onlardan bir haberci bile kurtulamadı. Azîmî, Azîmî Tarihi*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 51; İbnü'l-Eşîr, *el-Kâmil'de Haçlılar*, Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2024, s. 114. İbn Kesîr, *el-Bidâye*'sinde öldürülenin Antakya Hâkimi "Sirgal" olduğundan bahseder. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XII, s. 348.

Esârib'i²⁴⁶ ve Zardana'yı fethetti²⁴⁷. İlgazi bu savaşı kazandığı için abartılı bir şekilde övüldü ve şöyle dendi:

[Nazm]: Ne dersen de sözün makbuldür Kur'an bile sevindi onun zaferine	Allah'tan sonra güvencemiz sensin İncil de kaybettiği adamlarına ağladı ²⁴⁸
---	---

514 [1120-1121] yılında İlgazi, Türkmenleri ve diğerlerini topladı. Haçlılarla Sermîn²⁴⁹ bölgesinde karşılaştılar. Aralarında çok çekişmeli bir savaş çıktı ve İlgazi zafer elde edip Haçlıları hezimete uğrattı. 515 [1121-1122] senesinde İlgazi'nin oğlu Süleyman, babasına Haleb'de isyan etti. Onu, İlgazi'nin Hamalı olmasına rağmen ödül olarak Haleb ahalisinin önüne geçirdiği biri destekledi. İlgazi bunu duyduğunda görkemli bir şekilde Mardin'den Haleb'e yürüdü ve oğlu Süleyman'a saldırdı. Destekçisinin elini ve ayaklarını kesti, gözlerini oyarak onu öldürdü²⁵⁰. Oğlu Süleyman'ı da getirdi. Öldürmek istedi ama baba yüreği bunu yaptırmadı. Onu bıraktı. Süleyman bir yolunu bulup Tuğtekin'in yanına kaçtı. İlgazi Haleb'e kardeşinin oğlu Süleyman b. Abdülcebbar b. Artuk'u tayin etti. İlgazi tekrar Mardin'e döndü. Aynı yıl Sultan Muhammed, Meyyâfârikîn'i²⁵¹ İlgazi'ye ikta etti. Yine aynı yıl Haçlılar ile Belek b. Behrâm arasında çok çekişmeli bir savaş oldu. Belek b. Behrâm zafer elde edip Haçlılar hezimete uğradı ve büyük bir bölük şövalyeyi melikleriyle birlikte esir aldı. Melik, serbest bırakılmalarına karşılık çok büyük bir meblağ feda etmek istedi. Belek b. Behrâm kabul etmedi ve Harput Kalesi'nde zindana attı²⁵². 516 yılı Ramazan

²⁴⁶ Haleb'in savunması için stratejik bir konuma sahip olan yerdir. Bkz. Gürhan Bahadır, **Antakya Haçlı Prensligi (1098-1112)**, Ankara, Pegem Akademi, 2011.

²⁴⁷ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 51.

²⁴⁸ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 349.

²⁴⁹ Esârib ve Zardana ile birlikte Antakya Haçlı Prinskepliği'nin doğusunda, Talat Dağı'nın da doğusunda yer alan bir bölgedir. Bkz. Tülay Metin, "Emîr Necmeddîn İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", **Belleten**, LXXXIII/298, Ankara 2019, s. 817-852.

²⁵⁰ Azîmî'ye göre burada bahsedilen kişi Mekkî b. Karnâs ve hacibi Nâsır'dır. Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 53.

²⁵¹ Diyarbakır havzasında yer alan, Diyarbakır'ı Bitlis'e bağlayan yol üzerinde bulunan bir bölgedir. Bkz. Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s. 511-512.

²⁵² Alıkonulanlar arasında Urfa ve Suruç'a hâkim olan Joscelin ve onun teyzesinin oğlu "Guillaume" adlı bir kâfir şeytan da vardı. Yüklü miktarda para ve çok sayıda Müslüman esirin serbest kalması karşılığında kendisinin de serbest bırakılması teklifi reddedilince Harput'ta hapse atıldı. Bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil'de Haçlılar**, s. 117.

ayında [Kasım/Aralık 1122] İlgazi b. Artuk b. Eksük, Meyyâfârikîn'de vefat etti²⁵³. Haleb'de kardeşinin oğlu valiydi. Ondan sonra oğlu Hüsâmeddîn Timurtaş, Mardin Kalesi'nin emîri oldu ve diğer oğlu Süleyman Meyyâfârikîn'i aldı. Kardeşi Artuk Bey oğlu Abdülcebbâr oğlu Süleyman, Haleb hâkimi olarak devam etti. Tâ ki amcasının oğlu Belek b. Behrâm b. Artuk, 517 [1123] senesinde burayı ondan alana kadar. 517 [1123] yılında Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk, karşı koyamadığı için ve Haleb konusunda barış yapmak üzere Esârib Kalesi'ni Haçlılar'a teslim etti.²⁵⁴ Aynı yıl içinde Belek b. Behrâm, Harran'a yürüyerek burayı aldı. Sonra amcasının oğlu Süleyman'ın Haleb'i savunmakta aciz kaldığını işitti ve hemen Cemâziyelevvel'de [Haziran-Temmuz 1123] Haleb'e yürüdü ve burayı ele geçirdi²⁵⁵. Aynı yıl içinde Haçlılar Belek'e ait olan Harput Kalesi'ni istila etti.

408b

Sonra Belek oraya doğru harekete geçti ve orayı Haçlılardan geri aldı. 518 [1124] yılında Belek b. Behrâm Menbic'i²⁵⁶ muhasaraya almak üzere gitti²⁵⁷. Bu sırada savaşırken bir ok isabet etti²⁵⁸ ve onu öldürdü²⁵⁹. Böylece ordusu dağıldı Askerin

²⁵³ Rahatsızlığından dolayı vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, s. 37; İbrahim Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944, s. 60.

²⁵⁴ Haçlılar, 517 yılının Safer ayında (Nisan 1123) Haleb'e bağlı Esârib Kalesi'ni işgal ettiler. Şehre erzak vs. teminine mâni oldular. Şehri savunmakta aciz kalan Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbâr b. Artuk Haçlılar ile bir anlaşma yapıp kaleyi onlara teslim etti. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil'de Haçlılar**, s. 117-118; Ayrıca bkz. Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 55.

²⁵⁵ Belek b. Behrâm Harran'ı alınca oradan Haleb'e gitti. Haleb'e gitmesinin sebebi ise Süleyman'ın Esârib Kalesi'ni Haçlılara teslim etmesiydi. Bu çok ağırına gitti ve Süleyman'ın Haleb'i savunmakta aciz kaldığını da görünce şehri ele geçirmeye karar verdi ve şehri muhasara altına aldı. Süleyman dayanamayarak şehri ona teslim etti (1 Cemâziyelevvel 517/27 Haziran 1123). Bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil'de Haçlılar**, s. 118.

²⁵⁶ Kuzey Suriye'de yer alan tarihi bir şehirdir. Bkz. Işın Demirkent, "Menbic", **DİA**, XXIX, Ankara 2004, s. 123-124.

²⁵⁷ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 58.

²⁵⁸ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 363. Menbic Kalesi'ni kuşatma esnasında kendisine isabet eden oku çıkararak Belek, "Bu ok bütün Müslümanlara vurulan bir darbedir." diyerek içinde bulunulan hâlin de yorumunu yapmıştır. Bkz. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s. 193.

²⁵⁹ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, s. 58; İbnü'l-Ezrak kuşatma yılını 522 (1128) olarak verir. Bkz. İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, s. 43; Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, I, TTK Basımevi, Ankara 1950, s. 358. İç kalede atılan bu ok köprücük kemiğine isabet etti. Belek bu oku çıkarıp üzerine tükürdü ve "Bu bütün Müslümanların öldürülmesi demektir!" deyip ahirete irtihal etti. Bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil'de Haçlılar**, s. 120. Kendisine isabet eden okun etkisiyle öleceğini hissedince amcasının oğlu olan Timurtaş'a vasiyette bulunduktan sonra 6 Mayıs 1124'te vefat etmiştir. Bkz. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 193.

içinde Mardin emîri amcasının oğlu Timurtaş b. İlğazi b. Artuk da vardı. Belek de öldürüldü. Belek'in naaşı Haleb'e götürüldü. Timurtaş da bu yılın [518] Rabiulevvel ayının yirmisinde [7 Mayıs 1124] Haleb'in idaresine geçti²⁶⁰. Burayı düzene koydu ve Mardin'e gitti. 532 [1137-1138] yılında Hüsâmeddîn Timurtaş²⁶¹ Diyârü Bekr'de Hettâh Kalesi'ni²⁶² ele geçirdi. Sene 542'de[1147-1148]²⁶³ Hüsâmeddîn Timurtaş kızını Musul hâkimi Seyfeddîn Gazi²⁶⁴ ile evlendirdi. Seyfeddîn'in onu kuşatması²⁶⁵ üzerine kızını kendisiyle evlendirmesi karşılığında onunla sulh yaptı²⁶⁶. Kız ona iki sene sonra götürüldü. Ama o hastaydı. Ölüm döşegindeydi. Onunla ölene kadar beraber olamadı. Ondan sonra tahta kardeşi Kutbeddîn Mevdûd²⁶⁷ geçti²⁶⁸ ve kızla o evlendi. Ondan çocukları oldu. Hepsı de Musul'a hükmetti. Bu kadın on beş hükümdarın önünde örtüsünü çıkarıyordu²⁶⁹. Vefat yılı olan 547'ye [1152] kadar Hüsâmeddîn Timurtaş b. İlğazi devam etti. Hâkimiyeti otuz küsur yıl devam etti. Sonra Mardin ve Meyyâfârikîn'e oğlu Necmeddîn Alpi b. Timurtaş, sonra Necmeddîn'in [Alpi] ne zaman vefat ettiğini bilmiyorum²⁷⁰, ondan sonra oğlu Kutbeddîn İlğazi b. Necmeddîn Alpi b. Timurtaş b. İlğazi başa geçti. 562'de [1167], Hısn-ı Keyfâ ve

²⁶⁰ Belek b. Behrâm, ölürken Timurtaş'ı Haleb'e nâib tayin etmişti. Bundan dolayı Timurtaş, Mardin'e döndükten sonra Haleb'i teslim aldı. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 363; Kesik, **Selçukluların Haçlılarla İmtihanı**, s. 139.

²⁶¹ İbrahim Artuk'un ifadesiyle bu tarihte belirtilmek istenen şey mezkûr kalenin fethidir. Hettah Kalesi'nin fetih tarihi olarak da Ebu'l-Fidâ'ya atfen 528 (1133-1134) yılını, Ebu'l-Farac'a atfen de 531 (1136-1137) yılını beyan eder. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 72.

²⁶² İbrahim Artuk, burayı Diyarbakır dâhilinde bulunan "Hetakh Kalesi" olarak zikreder. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 72; Ebû Bekr-i Tihârî ise bu bölgeyi "Hettah" olarak zikredip buranın Diyarbakır'ın Lice ilçesi ile Silvan arasında bulunan bir kale olduğunu beyan eder. Ebû Bekr-i Tihârî, **Kıtab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 138.

²⁶³ Bu yılı İbrahim Artuk, 543 (1148-1149) olarak zikretmiştir. Geniş bilgi için bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 77.

²⁶⁴ 1146-1149 yılları arasında görev yapmış bir Musul atabegidir. Bkz. Gülay Ögün Bezer, "Seyfeddîn Gazi I", **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s. 31.

²⁶⁵ Seyfeddîn Gâzi'nin tek amacı Diyarbakır'a geçmekti. Bunun için de Mardin'i bir durak olarak kullanmaktı. Kuşatmayı bu nedenle gerçekleştirdi. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 77.

²⁶⁶ Zümrüt Hatun adlı kızıyla nişanlandı. Ardından Seyfeddîn Gâzi Musul'a döndü. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 77.

²⁶⁷ Musul atabeglerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", **DİA**, XLIV, İstanbul 2013, s. 268-272.

²⁶⁸ Kutbeddîn Mevdûd, tahta Musul veziri Cemâleddîn ve ordu başkumandanı Zeyneddîn Ali'nin ittifakı ve desteğiyle geçirildi. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 77.

²⁶⁹ Burada on beş hükümdarın önünde örtüsünü çıkarmasından kasıt her birinin kendi çocukları olduğunu bize gösteriyor. Yani, bir kadının yabancı bir erkeğin yanında örtüsünü çıkarmayacağından dolayı bu ifadede biz yönetimdeki kişilerin kendisinin evlatları olduğunu çıkarmamıza yol açmaktadır. Bu ifade, Cenâbî'nin üslubunun da ne kadar edebi olduğunun bir göstergesidir.

²⁷⁰ 572 (1176) yılında Necmeddîn Alpi b. Timurtaş vefat etmiş ve yerine oğlu Kutbeddîn İlğazi geçmiştir. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 96; Osman Turan da 1176 yılını vermektedir. Bkz. **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, s. 185.

Diyâru Bekr'in çoğunun sahibi olan Mücîreddîn Kara Arslan b. Davud b. Sökmen b. Artuk hastalığı ağırlaştığında, Şam'ın meliki Nûreddîn Mahmûd eş-Şehid'e şöyle dedi: “Kâfirlerle savaş²⁷¹ noktasında aramızda bir dostluk var. Bu sebeple oğlumu gözetmeni istiyorum.” Sonra vefat etti²⁷² ve yerine oğlu Nûreddîn Muhammed geçti²⁷³. Nûreddîn Mahmûd onu destekledi ve savundu. 579 [1183] senesinde Selâhaddîn Eyyûbî²⁷⁴, uzun bir kuşatmadan sonra Âmid şehrini barış yoluyla teslim aldı²⁷⁵, değerli malları ve birçok silahıyla birlikte Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan'a hibe etti²⁷⁶. Şairler de onu bundan dolayı beyitlerle övdüler. Onlardan biri şudur:

[Nazm]: Krallara de ki: “Elinizde ne varsa onlardan uzaklaşın

Zira geldi dünyayı alan ve veren”²⁷⁷

²⁷¹ Haçlılar ile Nûreddîn Mahmûd eş-Şehîd arasında büyük bir savaş meydana geldi. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 546.

²⁷² Haçlıları bozguna uğratmış, onların bir kısmını öldürmüştür. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 546. 18 Ramazan 562/8 Temmuz 1167 tarihinde Harput'ta vefat etmiş, naaşı Hısn-ı Keyfa'da kendi bina ettirdiği türbede defnedilmiştir. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 92, Coşkun Alptekin, “Artuklular” **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, VIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 178.

²⁷³ Şam meliki Nureddîn Mahmûd'a yazdığı mektubunda zamanında Haçlılara karşı kendisiyle ittifak hâlinde yaptıkları bir cihattan bahsedip ağır bir hastalığın etkisinde olduğunu belirttikten sonra oğlunu kendi himayesine almasını rica etmiş ve ardından vefat etmiştir.

²⁷⁴ Haçlılara karşı giriştiği mücadelelerle tanınan İslâm kahramanı, Kudüs fatihi, Eyyûbîler'in kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bkz. Ramazan Şeşen, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **DİA**, XXXVI, İstanbul 2009, s. 337-340.

²⁷⁵ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 546; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 189.

²⁷⁶ Hibe edeceğini önceden kendisine vadetmişti. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 546; Sultan Selâhaddîn Eyyûbî, şehrin etrafına mancıklar koymak suretiyle muhasarayı şiddetlendirmiş, surun sağlam olmasından dolayı ele geçirilmesi zor olsa da Selâhaddîn bölge halkını ucuna beyannâme takılmış oklarla kendisine itaate çağırmıştır. Aksi hâlde muhasaradan asla vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Teslim olmaları hâlinde kendilerine her türlü fedakârlığı garanti ediyordu beyannâmesinde. Nihayet Selâhaddîn'i memnuniyetle karşıladılar. O tarihlerde Âmid'de Emîr Bahâeddîn İbn Nisân bulunuyordu. İbn Nisân, Selâhaddîn'in vezirine müracaat edip kendisi ve ailesinin eman verilmesi suretiyle bölgeyi terk edeceğini taahhüt ediyordu. Böylece üç gün içerisinde Âmid'i terk etti. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 103-104. Saraydan altın, gümüş, mücevherler, değerli kumaşlar ve sair mallarla birlikte üç günde 300 kişilik de bir toplulukla Kılıç Arslan'a doğru yola çıktığını belirtilir. Alptekin, “Artuklular”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, s. 189; Ayrıca bkz. Turan **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 189.

²⁷⁷ İbn Kesîr, Selâhaddîn Eyyûbî'yi öven en güzel beyit olarak ifade etmektedir. Bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi**, XII, s. 546.

Aynı yıl içinde Ahlat'ın emîri Şâh-ı Ermen Sökmen b. Zahîrüddîn İbrahim b. Sökmen²⁷⁸ vefat etti²⁷⁹. Onun yaşı da 64'tü. Ne zaman ki Sökmen öldü, babasının memlûklerinden Bektîmur²⁸⁰ onun mülklerini ele geçirdi²⁸¹. Şâh-ı Ermen'in de tahtına oturdu. 581'de [1185], Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'nın sahibi olan Nûreddîn Muhammed b. Kara Arslan vefat etti. Arkasında iki çocuk bıraktı. Büyük olan tahta geçti. Onun ismi de Sökmen idi. Onun lakabı Kutbeddîn idi. Kardeşi olan İmâdeddîn Muhammed b. Kara Arslan da Harput denen yere hükmetti²⁸². Bu Harput Kalesi 620 [1223-1224] yılına kadar çocuklarında kaldı. 585 [1189]²⁸³ yılında Mardin, Meyyâfârîkîn ve civar bölgelerin sahibi Kutbeddîn İlgazi b. Timurtaş vefat etti. Arkasında küçük çocuklar bıraktı. Onun arkasından Hüsâmeddîn Yavlak (Yoluk) yerine getirildi. O sırada on yaşındaydı. Onun yetiştirilmesi ve memleketinin düzenini o büyüyene kadar [üvey] babası memlûk Nizâmeddîn Alpkuş²⁸⁴ sağlıyordu. Ancak akli biraz noksandı. Sonra Nizâmeddîn [Alpkuş], Hüsâmeddîn'in annesiyle evlendi. Tahtı iyice sağlamlaştırdı. Hüsâmeddîn'in onun yanında hiçbir hükmü yoktu. Hüsâmeddîn kısıtlama altında büyüdü. 600 [1203-1204] yılına yani ölene kadar bu şekildeydi. Nizâmeddîn de dindâr, hayırlı, yaşayışı güzel bir insandı. Daha sonra Nizâmeddîn, Hüsâmeddîn'den sonra küçük kardeşi Nâsîreddîn Artuk Arslan b. Kutbeddîn İlgazi'yi getirdi. Onun da Nizâmeddîn'in yanında pek bir hükmü yoktu.

409a

Bu durum 601 [1204-1205] yılına kadar böyle devam etti. 601 yılında ise Nizâmeddîn [Alpkuş] hastalandı ve Nâsîrüddîn onu ziyaret etmek maksadıyla yanına geldi. Nâsîrüddîn Nizâmeddîn'in yanından ayrıldığında Nizâmeddîn'in kölesi olan Lülü de

²⁷⁸ Şâh-ı Ermen aynı zamanda Kutbeddîn'in dayısıdır. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, X, s. 402.

²⁷⁹ Aynı yıl içinde demesinden biz 579 (1183-1184) yılını anlıyoruz. Ölüm yılını Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah, 521 (1127) olarak verir. Bkz. **Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II**, s. 218.

²⁸⁰ Ahlat emiridir. Bkz. İbrahim Artuk, "Ahlat Emiri Bektîmur'un Sikkesi", **Tarih Dergisi**, I/2, İstanbul 1950, s. 385-388.

²⁸¹ Ahlat Şahı II. Sökmen'in oğlu yoktu. Bu nedenle halk ve devlet erkânı nezdinde arzulanan bir isim olarak memlûklerinden Bektîmur'un tahta geçmesini vasiyet etti. Kesik, **Anadolu Türk Beylikleri**, s. 121.

²⁸² İmâdeddîn, ölüm haberini alınca hemen Hısn-ı Keyfâ'ya yönelir. Ancak Sökmen, kaleyi ele geçirdiği için o da Harput'a geçip Artukluların Harput kolunu kurmuştur. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 189.

²⁸³ Bu yılı İbrahim Artuk 580 (1184) olarak zikreder. Bkz. Artuk, **Artuk Oğulları Tarihi**, s. 106.

²⁸⁴ Ahlat Şahı II. Sökmen'in memlûklerinden biridir. Alptekin, "Artuklular", **DİA**, III, s. 415.

onunla beraber çıkmıştı. İşte bu esnada Nâsirüddîn, Lülü'yü bıçaklayıp öldürdü ve tekrar Nizâmeddîn'in ve onun yardımcısının yanına gidip onları da bıçaklayıp öldürdü. Nâsirüddîn, tartışmasız bir şekilde Mardin vilayetinde tek söz sahibi oldu. Ardından Nâsirüddîn, Nazıyye ve Sur kalelerini işgal edip egemenliği altına aldı. 597 [1200-1201] yılında Âmid ve Hısn-ı Keyfâ hükümdarı olan Kara Arslan'dan olma Muhammed'in oğlu Sökmen vefat etmiştir. Sökmen Hısn-ı Keyfâ'daki sarayının çatısından düşmüş ve bu sebeple vefat etmiştir. Sökmen'in Mahmûd b. Muhammed isminde kendisini çok sevmediği ve Hısn-ı Mansûr'a [Adıyaman] sürgün ettiği bir de kardeşi vardı. Sökmen kardeşinin yerine çok sevdiği Ayaz'ı görevlendirmiş ve kendisinden sonra hükümdar olarak da Ayaz'ı tayin etmişti. Sökmen vefat edince Ayaz onun yerine geçti ancak işler çok da yolunda gitmedi ve halk Sökmen'in kardeşi Mahmûd'a mektuplar gönderdi. Bu sebeple de Mahmûd destek kazanmış olunca kardeşi Sökmen'in beldelerine hâkim oldu. 617 [1220-1221] yılında da Âmid ve Hısn-ı Keyfâ hükümdarı olan Kara Arslan'dan olma Muhammed oğlu Mahmûd Sultan Melik Sâlih Nâsirüddîn kolon iltihabı²⁸⁵ sebebi ile vefat etti. Kendisi cesaretli biriydi ve ulemayı da çok severdi. Vefatından sonra onun yerine oğlu el-Melikü'l-Mesûd geçti. Ancak o cimri, fasık ve yaşıntısı bozuk olan bir adamdı. Bu Melik Mesûd'un hükümdarlığı da Mısır ve Âmid hükümdarı Kâmil²⁸⁶ tarafından elinden alındı. 629 [1231-1232] yılında el-Melikü'l-Kâmil Âmid'i muhasara altına aldı ve yukarıda zikredilen el-Melikü'l-Mesûd'dan Âmid'i teslim aldı²⁸⁷. Bunun sebebi de Melik Mesûd'un kötü hayatı ve insanların mahremlerini çiğnemesi olmuştu. el-Melikü'l-Mesûd'un "Arâ" isminde yaşı geçmiş bir kavatı vardı ve bu kavat soylu insanların ve oranın halkının kadınlarıyla el-Melikü'l-Mesûd için buluşmalar ayarlardı. el-Melikü'l-Kâmil Âmid'i ondan teslim alınca Âmid Kalesi'nde el-Melikü'l-Mesûd tarafından zorla alıkoyulmuş, oranın insanların çocukları olan 500 tane hür kızın tutsak olduğunu görür. el-Melikü'l-Kâmil burayı aldıktan sonra el-Melikü'l-Mesûd'a Mısır'ı ve kıymetli bazı derebeylikleri verir ancak ondan hoşlanılmayacak bazı hâller görünce

²⁸⁵ Kalın bağırsağın iç astarının iltihaplanmasıyla meydana gelen kronik bir rahatsızlıktır.

²⁸⁶ Âmid ve Hısnıkeyfâ'yı zaptederek Artukluların Hısnıkeyfâ koluna son veren Eyyûbî hükümdarıdır. Bkz. Alptekin, "Artuklular", **DİA**, III, s. 415-418.

²⁸⁷ Âmid Artuklu hükümdarı Melik Mesûd, Selçuklulara tabi bir hâldeyken aynı süreçte Eyyûbî-Selçuklu rekabetinden de istifade etmek maksadıyla kendini de güvene almak için Mısır Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil'e tâbi olmuştur. Bkz. Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 142.

bu hâlleri sebebi ile onu tutsak eder ve el-Melikü'l-Kâmil vefat edene kadar [el-Melikü'l-Mesûd] hapiste kalır. el-Melikü'l-Kâmil'in vefatından sonra hapisten çıkar ve Tatarlara katılıp orada öldürülür. 637 [1239-1240] yılında el-Melikü'l-Mansûr olarak bilinen Nasıruddîn Artuk Arslan vefat eder. Bahsedilen melik 50 yaşından fazlaydı. Daha sonra onun yerine hükümdarlığa Artuk Arslan oğlu Gazi el-Melikü's-Saîd Necmuddîn geçer. 658 [1259-1260] yılında adı geçen Mardin hükümdarı el-Melikü's-Saîd Necmuddîn vefat eder. Kendisi cesur ve saygı duyulan birisiydi. Bir keresinde Sevrân Şah b. Melik Salih'in kalesi'ni ele geçirdi. Bu kişi aynı zamanda Haleb hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır b. el-Aziz'in naibiydi. Henüz Şam Meliki iken [kaleden sonra] ilerleyip Dimaşk'ı da ele geçirdi. Moğollar'a karşı bir ay boyunca Haleb'i savundu. Çetin bir muhasaradan sonra Haleb'i teslim etti. İşte bu yıllarda el-Melikü's-Saîd Necmuddîn vefat etti ve Dara'nın girişine defnedildi. el-Melikü's-Saîd Necmuddîn'den sonra onun yerine oğlu el-Melikü'l-Muzaffer Kara Arslan geçti. Yukarıda bahsi geçen el-Melikü'l-Muzaffer 80 yaşına kadar yaşamış ve 691 [1291-1292] yılında vefat etmiştir. el-Melikü'l-Muzaffer'in vefatından sonra onun yerine büyük oğlu el-Melikü's-Saîd lakaplı Kara Arslan'dan olma Şemseddîn Davut geçti. Oğlu tahtta 1 yıl 9 ay kaldıktan sonra vefat etti ve onun yerine kardeşi Kara Arslan'dan olma Gazi Ebu'l-Feth Necmeddîn el-Melikü'l-Mansûr geçti. 712 [1312-1313] yılında yukarıda bahsi geçen Mardin hükümdarı el-Melikü'l-Mansûr, uzun süren bir hastalıktan dolayı vefat etti. Kendisi; yaşlanmış, güzel yüzlü, heybetli, yaratılışı güzel, kilolu bir adamdı. Hayvana bineceği zaman yorulduğunda tutunabileceği bir sedye koyar ve hayvana öyle binerdi. Rebiulahir ayının 9. gününde vefat etti ve kalenin altında bulunan medresesine defnedildi. Vefat ettiğinde ömrü 70'i aşmış ve 20 seneye yakın da bir hükümdarlık yapmıştı. el-Melikü'l-Mansûr vefat ettikten sonra onun yerine oğlu el-Melikü'l-Âdil geçti.

409b

17 gün görev başında kaldıktan sonra kardeşi el-Melikü's-Sâlih Kebîr Mahmûd hükümdar oldu ve tahminen vefat etmiş olduğu yıl olan 740 [1340] yılının sonlarına kadar da hükümdarlığı devam etti. el-Melikü's-Sâlih Kebîr vefat ettikten sonra onun yerine el-Melikü'l-Muzaffer Davut b. el-Melikü's-Salih Kebir Mahmut b. el-Melikü'l-Mansur b. Kara Arslan geçti. Tahta geçtiğinde henüz 8 yıl 8 aylık olan Melik Muzaffer,

778 [1376-1377] yılında 47 yaşında vefat ettikten sonra onun yerine oğlu Zâhir Îsâ geçti. 796 yılında Rebiulevvel ayının 15'inde [18 Ocak 1394] Timur²⁸⁸, Diyarbekir'den dönüp Mardin'e yönelince Melik Zâhir Îsâ, savaş için şehirden ayrılır ve arkasına da halef olarak erkek kardeşinin oğlu olan Sâlih Şihâbu ddîn Ahmed İbnu'l-Melik Saîd İskender İbnu'l-Melik Sâlih eş-Şehid'i bırakır. Melik Zâhir Îsâ, yeğenine ve onun maiyetinde bulunanlara eğer kalenin yok edilmesi ve teslim edilmesi arasında kalsalar dahi kaleyi asla Timur'a teslim etmemelerini emreder. Melik Îsâ, Timur'a ulaşınca zorla alıkonur ve Timur'un huzuruna getirilir. Timur, Melik Îsâ'dan kaleyi teslim etmesini ister. Melik Îsâ der ki:

-Kale erbabının elinde ve ashabının yanındadır. Sana teslim edeceğim tek şey ise canımdır! Onu da işte sana takdim ediyorum!

Bu sözleri duyan Timur, sinirlenir ve dine karşı serkeş olan şeytani ordusuna Mardin Kalesi'ne saldırmalarını emreder²⁸⁹. Ordu şehre iner ve şehri süratle fethederler. Orada yaşayan ahali, kaleye doğru kaçır ve bu esnada iki ordu arasında amansız bir savaş başlar. Kalenin zorla alınamayacağını anlayan Timur, bu sefer hile yoluna girer ve halkı bağışladığını ve anlaşma yoluna gideceğini söyler. Kaledelikler Tatar ordusu için kapıyı açar ve Tatarlardan bir grup, Emîr Süleyman bin Muhammed ile beraber kaleye girerler. Kaleye giren bu grup daha sonra kılıçlarını çeker ve halkın üzerinde bir katliam yapmaya başlar. Çocukları esir alır ve her türlü mahremiyeti de çiğnerler. Kale içindeki halktan bir grup bir camiye sığındılar. Bu camiye sığınanların içerisinde 2000 tanesini kimisini secde hâlinde kimisini de rükû hâlinde iken katlettiler. Ardından da camiye yakıp orayı terk ettiler. Kaleyi de ıssız bir hâlde bırakıp çıktılar. Bu senenin zilkade ayında Timur, kendi memleketine doğru yola çıktı. Emîr Zâhir Îsâ da hâlâ Timur ile beraberdi. Timur onu Sultaniye şehrinde hapse attı ve kendisi Deşt-i Kıpçak'a doğru gitti. Timur 698 [1299] yılının şaban ayında Deşt'ten döndükten sonra Sultaniyye'de 13 gün kaldıktan sonra Hemedan'a geçti ve Ramazan ayının 13. gününe [14 Haziran 1299] kadar burada kaldı. 13. gününden sonra Timur, Melik Zâhir Îsâ'nın Sultaniye'den ziyadesi ile bir saygınlıkla yanına getirilmesini istedi. Askerler Emîr Zâhirin zincirlerini çözdüler, ona son derece tazimde bulundular. Timur, kendisi tam

²⁸⁸ Timurlu hânedanlığının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bkz. İsmail Aka, "Timur", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 173-177.

²⁸⁹ Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK Basmevi, Ankara 1949, s. 285-286.

bir saygı ile emîr'i karşıladı, ona sarıldı. Yaptıklarından dolayı özür diledi ve Emîr Zâhir'den hakkını helal etmesini istedi. Timur, Emîr Zâhir'i burada altı gün boyunca misafir etti. Ona ikramlarda bulundu. Ona Meliklik hilati, güzel esirler, çokça mallar, atlar, katırlar, develer, başına örtüp onu gölgelendirecek bir sancak verdi²⁹⁰. Ardından Timur, Emîr Zâhir'e 56 tane menşûr verdi ve bu beyanatların her birisinde de bir beldenin hükümdarlığı vardı. Bu beyanatların ilki Şanlıurfa'dan Diyarbekir'e kadar uzanıp Azerbaycan ve Ermenistan sınırında biten bölgenin hükümdarlık belgesiydi. Ancak bunun için Timur, onu her çağırdığında ona icabet etmesini şart koşmuştu. Ardından Melik Îsâ yola çıktı ve bu senenin Şevval ayının 11'inde Mardin'e ulaştı. Mardin halkı onun gelişi ile mesrûr oldu. Şairler onu birçok beyitle övdüler. Onlardan biri de aşağıda Allâuddîn ibnu Zeynuddîn el-Hasnî et-Tevfikî'den birkaç beytini örneklendirdiğimiz şu şiiirdir:

[Nazm]: Üzülme, Allah'ın takdir ettiği muhakkak gerçekleşir
Bütün işler onun "Kün feyekûn" emrine âmâdedir
Anlık hareketlilik ve durağanlık arasında
Hâl sona erer ve her emîr sahibi zayıf düşer²⁹¹

Bu şiir Emîr Zâhir'in çok hoşuna gitti ve şiir sahibini 5000 dirhem ile ödüllendirdi²⁹². Ardından Melik Zâhir, içinde bulunduğu inzivâ hâlini terk etmeye ve Hicaz'a gitmeye azmetti. Ancak halk onu engellemeye çalışınca, onun etrafına toplanınca ve onun ayaklarını öpünce fikrinden döndü ve mülkünün başında kaldı. 803 [1401] yılında Timur, Şâm'dan döndükten sonra

²⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şâmî, *Zafernâme*, s. 317.

²⁹¹ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 128.

²⁹² İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, s. 129.

410a

Urfa'ya geldi. Urfa'ya gelince Melik Zâhir'e başında şu şiirin yazılı olduğu bir mektup gönderip onu yanına çağırdı:

[Nazm]: Selamunaleyküm ahidler devam etmekte
Öyle ki içimizdeki özlem kemâle ulaşmakta

Melik Zâhir, Timur ile görüşmek istemedi ve ona birkaç hizmetçisi ile beraber bir mektup gönderdi. Aynı zamanda bununla beraber Timur'a takdim edilecek bazı hediyeler ve hizmetçiler gönderdi. Bu mektubunda gelememesi ile alakalı bazı özürler beyan etti. Cevabının başına da Timur'un cevabına muvafık bir şiir koydu:

[Nazm]: Benim size olan özlemim anlatılamayacak derecede ziyâdelidir
Ancak nefis de başına gelenlerden ürpermektedir

Emîr Timur bunu okuyunca öfkeleni. Evveleminde onun ellerinden kurtulmasna pişman oldu. Ramazan'ın 10. gününde askerlerine Mardin'e saldırmaları yönünde emir verince askerler şehre akın ettiler. Halk ise bu sırada kaleye çekilmişti. Timur Ramazan'ın 10. gününde yapmış olduğu saldırılarda çok kararlı idi. Ancak amacna ulaşamayacağını fark edince ve arzusuna nail olamayacaklarını anlayınca şehri harap etmeye giriştiler. Camileri yıktılar, minareleri yıktılar, şehrin surlarını darmadağın ettiler. Ardından da Bağdat'a doğru gittiler. 809 [1406-1407] yılında Şâm hükümdarı Melik Âdil Emîr Çeküm o zaman Kara Yülük²⁹³ ismi ile meşhur olan Osman b. Turali et-Türkmânî'nin elinde bulunan Diyarbekir'e doğru sefere çıktı. Saldırıları sabah vakti Birecik yakınlarındaki Fırat'tan başladığında Mardin hükümdarı Zâhir Îsâ da askerleriyle beraber oraya ulaşmış ve Melik Âdil'in itaati altına girmişlerdi. Âmid'e yaklaşınca Türkmenlerin üzerine çullandılar. Savaş kızıştı, Kara Yülük'ün oğlu savaş alanında öldürüldü. Türkmenler savaş alanında mağlubiyete uğradılar. Melik Âdil

²⁹³ Babası Ak-Koyunlu aşiret reisi Kutlu Bey, annesi ise Trabzon-Rum İmparatorunun kızı olan Despina Hatun'un oğlu olarak 1350-1355 yılları arasında dünyaya gelen Kara Yülük Osman, 1403-1502 tarihleri arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan, İran ve Horasan'ın da bir bölümünde egemen olmuş Akkoyunlu Devleti'nin kurucusudur. Döneminin ünlü komutanları ve yöneticileri kadar tanınmış bir isim değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Devleti'nin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XXXIV/1-2, Ankara 1990, s. 99-108.

onların izlerini sürdü. Atının ayağı da Türkmenlerin savaşta tuzak olarak hazırlamış olduğu çukurlardan bir çukura düştü. Böylelikle Kara Yülük, Çeküm'ü öldürebildi. Kara Yülük, geri dönüp Çeküm'ün askerlerini kılıçtan geçirdi. Fena bir hezimet onlara tattırdı. İşte bu savaşta Mardin'in hükümdarı Melik Îsâ ve hâcibi Feyyaz öldürüldü. Bu iki zat Mardin'de uzun süredir hâkim olan yaşlı kimselerdi. Yukarıda bahsi geçen Melik Zâhir, Çeküm'e savaş hususunda tedbirli olmasını söylemişti. Ancak Çeküm onu dinlemeyerek Türkmenlerin peşine düştü. Bu aceleciliğin neticesi olarak da hem kendi canından oldu hem de ordusunun sonunu getirdi. Ardından Mardin diyarına Şihâbeddîn Ahmed b. İskender b. Melik Sâlih otorite kurdu. 811 [1409] yılında Âmid hükümdarı Kara Yülük Osman et-Türkmânî, Mardin beldesine savaş açtı. Bunun üzerine hükümdar Sâlih, Kara Yusuf'tan asker talep etti. Kara Yusuf, onun bu talebine karşılık ona destekçi olacak ordu gönderdi. Bu yaptığının karşılığı olarak da kendisinden Mardin'e karşılık Musul'u vermesini istedi. Hükümdar Sâlih bu talebi kabul etti²⁹⁴. Bunun üzerine Kara Yusuf on bin dinar, bin at, on bin koyun verdi ve kendi kızı ile Sâlih'i evlendirdi. Kara Yusuf ve eşi Musul'a yerleştiler. Kara Yusuf'un komutanları Mardin'i istila etti. Üç yüz seneden fazladır varlığını sürdüren Artuklu Devleti'ne son verdiler. Bu olay üzerine hükümdar Sâlih ve eşi ani bir şekilde üç gün sonra vefat ettiler. Denildiğine göre Sâlih ve eşi tuzak kurularak zehirletildi. Bunun üzerine oğulları Muhammed, Ahmed, Ali ve Mahmûd Sincar'a gittiler ve 814 [1411-1412] yılında taun hastalığından ölünceye kadar orada yaşadılar. Bu zikredilenlerin tamamı İbn Hacer'in "*İnbâ'ü'l-gumr*" kitabında ve İbn Kesîr [Ebü'l-Fidâ] ve İbnü'l-Esîr'in tarih kitaplarında ve Hama'nın sahibi Melik Müeyyed'in tarihinde yer almaktadır. Allah en iyisini bilendir.

²⁹⁴ Kara Yusuf Şihâbeddîn Ahmed'e Musul'u verdi ve Şihâbeddîn Ahmed Musul'u aldıktan bir hafta sonra vefat etti. Bu da Mardin Artuklularının 1409 yılında yıkılışını ifade ediyordu. Alptekin, "Artuklular", **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, s. 187.

SONUÇ

Edebî kişiliğiyle ön planda olan, İslâmî ilimler sahasında da eserler kaleme alan, müderris ve kadılık görevlerini de icra eden Cenâbî Mustafa Efendi; tarih alanında da kaleme aldığı eserleriyle adından söz ettirmiş bir müelliftir. Yakın zamana kadar eserlerinin gölgede kaldığını söylesek de son zamanlarda yapılan çalışmalarla adından söz ettirmeye başlamıştır. Genel İslâm tarihi alanında, Cenâbî Mustafa Efendi'nin yazmış olduğu ve *Cenâbî Tarihi* adıyla meşhur olmuş *el- 'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâ'il ve 'l-evâhir* adlı eser, kendisi tarafından son derece titiz bir şekilde yapılan bir çalışmanın ürünü olarak elimizde bulunmaktadır. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada ele alınan Artukoğulları Beyliği babı ise *el- 'Aylem*'in yalnızca bir bölümünün daha iyi anlaşılmasını sağlamak içindir. Çalışmamız, eserin çerçevesini çizmiş, eserin 50. babı olan Artukoğulları Beyliği hakkında bilgiler vermiş ve eserin ilgili bölümünün incelemesini tamamlamıştır. Böylece çalışmamız yeni çalışmalara ufak da olsa bir katkı, hazırlık teşkil etmesi bakımından nihayete erdirilmiştir.

Araştırma sürecinde çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler ve bulgular titizlikle incelenmeye çalışılmış ve tezimizin olgunlaşması için kullanılmıştır. Tezimizin ana konusunu teşkil eden Cenâbî ve *el- 'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâ'il ve 'l-evâhir* kendi dönemi ve sonrasında da ilgi uyandıran bir eser olması hasebiyle çeşitli nüshalara sahiptir. Biz de çalışmamızın daha sağlam bir zemine oturmasını sağlamak amacıyla birkaç farklı nüsha üzerinden karşılaştırmalı bir yöntem tercih ederek eserin birtakım farklılıklarını tespit edip göstermeye, böylece eserin tek nüsha üzerinden değil de birkaç farklı nüsha üzerinden değerlendirilip daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştık.

Cenâbî Mustafa Efendi, şiir dili güçlü bir müellif olması hasebiyle de eserlerini kaleme alırken zaman zaman şiir ilaveleri yapmış ve anlatımında dilini sanatsal bir üslupla kullanmıştır. Kendisinin; “*Tarih ilminin sözden ibaret olduğunu ihmal etmemek gerekir. Çünkü o, tashih edilmeksizin işitilerek toplanmış bir haber midir? Depolanmış nakiller mi? Haneî fetvaları mı? Küffar kiliselerinin saldırısı mı? Bilinmez. Şehrin sulh ile mi zorbalıkla mı fethedildiği bilinmediği zaman müracaat tarih kitaplarına ve eserlerinedir. Bununla beraber muhakkak ki ben bu kitapta bana*

göre sahih olan nakilleri ve aslını kullandım. Öyle ki âlimler arasında yaygınlığından dolayı meşhur olan bazı kitaplardan nakilleri terk ettim, almadım. Her ne zaman geceyi noktalayan ile karşılaştı onu düzelten gibi!” şeklindeki ifadeleriyle onun modern tarih yazıcılığından önce günümüz metodolojisine yakın bir yol takip ettiğini göstermektedir. Müellifin bu yönü gerek Arapça gerekse Türkçe kaleme aldığı tarih eserlerinde dikkatimizi çeken önemli bir husustur.

Tezimizin konusunu teşkil eden *Artuklular* bölümünde Cenâbî, diğer kaynaklarla kıyaslayınca üslup farklılığı dışında tarihsel açıdan yeni bir bilgi aktarımı tespit edilmemiştir. Ancak olaylar ve olayların gelişim tarihleriyle ilgili birtakım farklılıklar tespit edilmiş olup bunlar dipnotlarda belirtilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

A. Kaynaklar

Abu'l-Farac:	Abu'l-Farac Tarihi , Çev. Ömer Rıza Doğrul. I, Ankara, TTK Basım Evi, 1945.
Azîmî:	Azîmî Tarihi , Çev. Ali Sevim. Ankara, TTK Yayınları, 2006.
Ebu Bekr-i Tihâtî:	Kitâb-ı Diyârbekriyye , Çev. Mürsel Öztürk, Ankara, TTK Yayınları, 2014.
İbn Arabşah:	Acâibu'l-Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela) , Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012.
İbn Kesîr:	İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi , XII, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
İbnü'l Esir:	İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi , Çev. Abdülkerim Özaydın, X, İstanbul Bahar, Yayınları, 1991.
İbnü'l-Esîr,	el-Kâmil'de Haçlılar , Çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2024.
İbnü'l-Ezrak:	Mervanî Kürtleri Tarihi , Çev. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, Yelken Matbaası, 1975.
İbnü'l-Ezrak:	Meyyafârkin ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım) , Çev. Ahmet Savran, Erzurum, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
Katip Çelebi:	Keşfü'z-Zünûn , I, (nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge), İstanbul, 1941-1943.
Kemalüddin İbnü'l-Adîm:	Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular (H.447- 521-1055-1127) . Çev. Ali Sevim, Ankara, TTK Yayınları, 2014.
Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah:	Câmi'ü'd-Düvel Osmanlı Tarihi (1299-1481) , Haz. Ahmet Ağırakça, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995.
Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah:	Câmi'u'd-Düvel Selçuklular Tarihi II , Yayınlayan: Ali Öngül, İzmir, Akademi Kitabevi, 2001.
Nev'îzâde Atâî,	Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik , Haz. Suat Donuk, I, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
Nizamüddin Şâmî:	Zafernâme , Çev. Necati Lugal, Ankara, TTK Basmevi, 1949.

Urfalı Mateos:	Urfalı Mateos Vakayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) , Çev. Hrant D. Andriasyan, Ankara, TTK Basımevi, 1987.
----------------	---

B. Araştırmalar

B.1. Kitaplar

Altan, Ebru:	Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri (1098-1112) , Ankara, TTK Yayınları, 2018.
Artuk, İbrahim:	Artukoğulları Tarihi , İstanbul, Gençler Kitabevi, 1944.
Babinger, Franz:	Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri , Çev. Coşkun Üçok, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
Bahadır, Gürhan:	Antakya Haçlı Prenslığı (1098-1112) , Ankara, Pegem Akademi, 2011.
Bursalı Mehmed Tahir:	Osmanlı Müellifleri , Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
Canatar, Mehmet:	Müverrih Cenabi Efendi ve Cenabi Tarihi (I) , Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 1993.
Cantimer, Mehmet Alper:	Cenabi Mustafa Efendi'nin El-'Aylemü'z-Zahir Fî Ahvali'l-Evail Ve'l-Evahir Adlı Eserinin Önasya Kısımının Tenkidli Metin Neşri , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.
Demirkent, Işın:	Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi , Ankara, TTK Yayınları, 2013.
Günaltay, Şemsettin:	İslâm'da Tarih ve Müverrihler , İstanbul, Evkaf Matbaası, 1924.
İşçimen, Tuğba:	Cenâbî Mustafa'nın Dürr-i Mekkûn'unda İlk Dönem İslâm Tarihi , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih

	Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019.
Kesik, Muharrem:	Anadolu Türk Beylikleri , İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
Kesik, Muharrem:	Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları , İstanbul, Selenge, 2023.
Kesik, Muharrem:	Selçukluların Haçlılarla İmtihani , İstanbul, Timaş Yay., 2008.
Kesik, Muharrem,	Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zahir fi ahvali'l-evail ve'l-evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımın Tenkidli Metin Neşri , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
Merçil, Erdoğan:	Müslüman-Türk Devletleri Tarihi , Ankara, TTK Basımevi, 1991.
Nas, Ahmet:	Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tenkîhü't-Tevârihi Mülûk" İsimli Eserinin Tahlili ve Metin Tenkidi , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan 2019.
Öngül, Ali:	Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler , Manisa, Emek Mat. Yay., 2007.
Sağırılı, Abdurrahman:	Mehmed b. Mehmed er-Rûmî(Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri) , Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
Sevim, Ali:	Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar) , Ankara, TTK Yayınları, 1988.
Sümer, Faruk:	Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları , II, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
Tellioğlu, Ömer:	Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Câmi'ü'd-Düvel'inden Hamdânîler Kısımın Metin Neşri ve

	Tercümesi , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
Turan, Osman:	Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri Tarihi , 11. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.
Turan, Osman:	Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti , İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011.
Turan, Osman:	Selçuklular Zamanında Türkiye , İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011.
Tülek, Egemen:	Al-Cannabi Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve el-Hâfilü’l-vasît ve’l-‘aylemü’z-zâhirü’l-muhît’in Bir Kısımının Tenkitli Metni , Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi, İstanbul, 1975.
Uğurlu, Erol:	Cenâbî Mustafa Efendi’nin el-‘Aylemü’z-zahir fi ahvali’levail ve’l-evahir Adlı Eserin Ön Asya Kısımının Tenkitli Metin Neşri , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.

B.2. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

Aka, İsmail:	“Timur”, DİA , XLI, İstanbul 2012, s. 173-177.
Alptekin, Çoşkun:	“Artuklular” Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi , VIII, İstanbul, Çağ Yayınları, 1992, s. 170-193.
Alptekin, Çoşkun:	“Artuklular”, DİA , III, İstanbul 1991, s. 415-418.
Alptekin, Çoşkun:	“Belek b. Behrâm”, DİA , V, İstanbul 1992, s. 402-403.
Artuk, İbrahim:	“Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi”, Tarih Dergisi , I/2, İstanbul 1950, s. 385-388.
Arvas, Emre:	“Cenâbî’nin Cevâhirü’l-Garâib fî Tercemeti Dürri’l-Acâib Adlı Eseri”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi , sa. 28, İstanbul 2022, s. 1-21.
Avcı, Casim:	“Kudüs”, DİA , XXVI, Ankara 2002, s. 327-329.

Bahadır, Gürhan:	“II. Bohemund Döneminde Antakya Haçlı Prenslığı (M.S. 1126-1130)”, Tarih Araştırmaları Dergisi , XXXIII/56, 2014, s. 89-110.
Bal, Mehmet Suat:	“Anadolu’da Siyasî Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri”, Artuklular , I, Mardin 2007, s. 73-88.
Bezer, Gülay Öğün:	“Müslim b. Kureyş”, DİA , XXXII, İstanbul, 2006, s. 94-96.
Bezer, Gülay Öğün:	“Rakka”, DİA , XXXIV, İstanbul 2007, s. 432-433.
Bezer, Gülay Öğün:	“Seyfeddin Gazi I”, DİA , XXXVII, İstanbul 2009, s. 31.
Bezer, Gülay Öğün:	“Ukaylîler”, DİA , XLII, İstanbul 2012, s. 59-61.
Bezer, Gülay Öğün:	“Zengîler”, DİA , XLIV, İstanbul 2013, s. 268-272.
Canatar, Mehmet:	“Cenâbî Mustafa Efendi”, DİA , VII, İstanbul 1993, s. 352-353.
Demirkent, Işın:	“Kudüs”, DİA , XXVI, Ankara 2002, s. 329-332.
Demirkent, Işın:	“Kürboğa”, DİA , XXVI, Ankara 2002, s. 562-563.
Demirkent, Işın:	“Menbic”, DİA , XXIX, Ankara 2004, s. 123-124.
Demiroğlu, Ayla:	“Behcetü’t-Tevârih”, DİA , V, İstanbul 1992, s. 349-350.
Dilek, Kaan:	“Şerefeddin Ali Yezdî”, DİA , XXXVIII, İstanbul 2010, s. 550-552.
Erdem, İlhan:	“Ak-Koyunlu Devleti’nin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi , XXXIV/1-2, Ankara 1990, s. 99-108.
Erdem, İlhan:	“Doğu Anadolu Türk Devletleri”, Türkler , VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 383-424.
Ersin, Yusuf:	“XII. ve XVI. Yüzyıllar Arası Eski Türk Edebiyatı Nesrine Bir Bakış”, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi , X/20, 2020, s. 77-90.
Göyünç, Nejat:	“Diyarbakır”, DİA , IX, İstanbul 1994, s. 464-469.

Harman, Ömer Faruk:	“Kudüs”, DİA , XXVI, Ankara 2002, s. 323-327.
İlgürel, Mücteba:	“Hüseyin Efendi, Hezarfen”, DİA , XVIII, Ankara 1998, s. 544-546.
İzgi, Cevat:	“Bedâiu’z-Zühûr”, DİA , V, İstanbul 1992, s. 294-295.
Kafesoğlu, İbrahim	“Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi , sa. II, İstanbul 1971, s. 1-16.
Kılıç, Hulusi:	“Muslihuddin Lârî”, DİA , XXVII, Ankara 2003, s. 103-104.
Köprülü, M. Fuad:	“Artukoğulları”, İA , I, Eskişehir 1997 s. 617-625.
Mantran, Robert:	“Humus”, DİA , XVIII, İstanbul 1998, s. 370-373.
Mantran, Robert:	“Irak”, DİA , XIX, İstanbul 1993, s. 91-93.
Metin, Tülay:	“Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)”, Belleten , LXXXIII/298, Ankara 2019, s. 817-852.
Minorsky, V:	“Mardin”, İA , VII, Eskişehir 1997, s. 617-625.
Oğuzoğlu, Yusuf:	“Hasankeyf”, DİA , XVI, İstanbul 1997, s. 364-368.
Okuyucu, Cihan:	“Mustafa Cinânî ve Bedâiyu’l-âsâr”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi , XIII, İstanbul 1987, s. 351-387.
Ortaylı, İlber:	“Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr Von”, DİA , XV, İstanbul 1997, s. 491-494.
Özaydın, Abdülkerim:	“Benî Cehîr”, DİA , V, İstanbul 1992, s. 447-449.
Özaydın, Abdülkerim:	“Büyük Selçuklular’ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları”, Tarih Dergisi , 71, 2020, s. 91-113.
Özaydın, Abdülkerim; Tuncel, Metin:	“Cizre”, DİA , VIII, İstanbul 1993, s. 37-39.
Özaydın, Abdülkerim:	“Ebu’l-Fidâ”, DİA , X, İstanbul 1994, s. 320-321.
Özaydın, Abdülkerim:	“Efdal b. Bedr el-Cemâli”, DİA , X, İstanbul 1994, s. 452-453.

Özaydın, Abdülkerim:	“el-Bidâye ve’n-Nihâye”, DİA , VI, İstanbul 1992, s. 131-132.
Özaydın, Abdülkerim:	“el-Kâmil”, DİA , XXIV, İstanbul 2001, s. 281-283.
Özaydın, Abdülkerim:	“İbnü’l-Esir, İzzeddin”, DİA , XXI, İstanbul 2000, s. 26-28.
Özaydın, Abdülkerim:	“İbnü’l-Kalânisi”, DİA , XXI, İstanbul 2000, s. 99-100.
Özaydın, Abdülkerim:	“Melikşah”, DİA , XXIX, Ankara, 2004, s. 54-57.
Özaydın, Abdülkerim:	“Muhammed Tapar”, DİA , XXX, Ankara 2020, s. 576-578.
Özaydın, Abdülkerim:	“Tutuş”, DİA , XLI, İstanbul 2012, s. 446-449.
Özcan, Abdülkadir:	“Fezleketü’t-Tevârih”, DİA , XII, İstanbul 1995, s. 542-544.
Özcan, Abdülkadir:	“Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi , İstanbul 2013, Sa. 1, s. 271-293.
Özcan, Abdülkadir:	“Ramazanzâde Mehmed Çelebi”, DİA , XXVIII, Ankara 2003, s. 449-450.
Savran, Ahmet:	“Meyyâfârıkîn”, DİA , C. XXIX, Ankara 2004, s. 511-512.
Schmidt, Jan:	<i>Künhü’l-Ahbâr</i> , DİA , XXVI, Ankara 2002, s. 555-556.
Sevim, Ali:	“Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten , 26/101, 1962, s. 121-146.
Sevim, Ali:	“Azîmî”, DİA , C. I, İstanbul 1991, s. 330-331.
Sevim, Ali:	“Buğyetü’t-Taleb”, DİA , VI, İstanbul 1992, s. 361-362.
Sevim, Ali:	“Cezîre”, DİA , VII, İstanbul 1993 s. 508-511.
Sevim, Ali:	“İbnü’l-Adîm”, DİA , XX, İstanbul 1990, s. 478-479.
Sevim, Ali:	“İlgazi, Necmeddin”, DİA , XXII, İstanbul 2000, s. 89-90.
Sevim, Ali:	“Sıbt İbnü’l-Cevzî”, DİA , XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88.
Sevim, Ali:	“Sökmen b. Artuk”, DİA , XXXVII, İstanbul 2009, s. 392-394.

Sevim, Ali:	“Süleyman Şah I”, DİA , XXXVIII, İstanbul 2010, s. 103-105.
Sussheim, K.:	“İlgâzi”, İA , I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
Sümer, Faruk:	“Ahlatşahlar”, DİA , II, İstanbul 1989, s. 24-28.
Şeşen, Ramazan:	”İbn Havkal”, DİA , XX, s. 34-35. İstanbul 1990.
Şeşen, Ramazan:	“Selâhaddîn-i Eyyûbî”, DİA , XXXVI, İstanbul 2009, s. 337-340.
Taşdemir, Mehmet:	“Mardin”, DİA , XXVIII, Ankara 2003, s. 43-48.
Turan, Ahmet Nezihi:	“Ruha”, DİA , XXXVIII, İstanbul 2010, s. 336-341.
Turan, Osman:	Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi , Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
Turan, Osman:	Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi , Ötüken Yayınları, İstanbul 1973.
Tuncel, Metin:	“Nusaybin”, DİA , XXXIII, İstanbul 2007, s. 269-270.
Usta, Aydın:	“Artuklular”, Türkler , VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
Usta, Aydın:	“Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular”, Artuklular , I, Mardin 2007.
Ünal, Mehmet Ali:	“Harput”, DİA , XVI, İstanbul 1997, s. 232-235.
Vath, Gerhard:	“Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, Çev. Mehmet Ersan. Türk Kültürü Araştırma Dergisi , XXXVIII/443, Mart 2000, s. 167-187.
Yalçinkaya, Şerife:	“Ahmed Süheylî”, DİA , XXXVIII, İstanbul 2010, s. 32-33.
Yardımcı, Yusuf Metin:	“Mardin Artuklularında Siyâsî İlişkiler”, Artuklular , I, Mardin Valiliği Kültür Yayınları, I, Mardin 2007.
Yavuz, Yusuf Şevki:	“Beyzâvî”, DİA , VI, İstanbul 1992, s. 100-103.
Kavruk, Hasan, Yoldaş, Kazım:	“16. Yüzyıl Şair ve Yazarı Bursalı Cinânî’nin Bedâiyu’l-âsâr Adlı Eserindeki Bursa Tasvirleri”, Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi , 22, 2024, s. 281-291.
Yurdaydın, Hüseyin Gazi:	“Matrakçı Nasuh”, DİA , XXVIII, Ankara 2003, s. 143-145.

حتى لا يعطى ضيق عليه في الطعام والشراب ثلاثة عشر يوماً حتى مات كما جرت عادته
رحم الله تعالى وكان من احسن الناس صورة وهو اخر ملوك الموصل من البيت الاثابكي
فجعله ملكاً البيت الاثابكي بالديار الحليّة والموصلية وغيرها مائتان واحد وستون سنة
واستقرت الديار الموصلية جميعها على يد الملك عبد الرحيم بدر الدين لؤلؤ غلام نور
الدين ارسلان بن عز الدين مسعود بن مودود وكان مبيع الصنورة حسن الثياب من
نضارة وجهه وكانت لعامة ثلثه بفضيب الذهب كان ذاهبة عالية سد يد لراي حسن
السياسة ولما انفصل هو لا كوفان عن بغداد سار الى خدمته ومعه الهدايا والتحف فاكرم
واحترمه ورجع من عنده فمكث بعد رجعه بالموصل اياماً يسيرة ثم مات ودفن بالمدرسة
البدريّة وناسف عليه لحسن سيرته وجوده معدله وكان بيعت في كل سنة الى مشهد
على رضى الله عنه فند بلاك زنته الف دينار وفد بلغ من العمر قريناً من سبعين سنة ثلث
وخمسين وسفاية وفد ملك الموصل نحو من خمسين سنة ثم قام في الملك بعد ولده
صالح واسمه جيل وفي سنة تسع وخمسين فارق الملك الصالح اسمعيل الموصل واخوه الملك
المجاهدا سقى صاحب جزيرة بن عمر واخوه الملك المظفر صاحب سجستان اولاد بدر الدين لؤلؤ
بلادهم وفدوا الى مصر فاحسن الملك الظاهر اليهم واعطاهم الاقطاعات الجبلية بمصر
واسموا في اربعة عشر سنة طول مدة الملك الظاهر لكل من تارخ الكامل وتاريخ ابن كثير
الباب الحشوي ذكر بني ارتق ملوك ما ردي
واولهم الامير ارتق بن اكسك ومعنى ارتق بالتركي الزايد واكسك الناقص وروى
فيها الثغابيل وكان ارتق من احداً من ملوك شاه بن ابرارسلان ولما كانت سنة سبع
وسبعين واربعمائة ارسل السلطان المذكور وزيره فخر الدولة بن جيهان الى شان شرق
الدولة مسلم بن قريش صاحب الموصل ثم استردفه بالامير ارتق المذكور فانهزم شرق
الدولة مسلم واخصر في امد فجا ارتق وحصاره فيها الى ان مبدل له مسلم المذكور مالا
جزيلاً ليكنه من الخروج من امد فاذن له ارتق وخرج شرقاً لدولة مسلم من امد فسار
الى لرتقة وبعث الى رتق ما وعد وفارق ارتق خدمته ملك شاه خوفاً من اطلو
مسلم من امد ولحق بجدة ناج الدولة ثلث وحظي عنده واعطاه القدس المباركة وكان ارتق
مع ثلثين في حرب سليمان بن قشاش سنة تسع وسبعين واربعمائة وفي سنة ثلث وثمانين
واربعمائة توفي والي القدس الامير ارتق بن اكسك التركي في جبال الملوك اصحاب اردن
ولما توفي ارتق استقرت القدس لولده ايلغازي وسفغان ابني ارتق الى ان سار الا فضل
امير الجيوش من مصر واخذ القدس منهما في شعبان سنة تسع وثمانين واربعمائة فسار
ايلغازي وسفغان الى الشرق واقام سفغان ببلد لها وسار ايلغازي الى العراق سنة
خمس وتسعين واربعمائة على صاحب جزيرة بن عمر شمس الدين جكر مش على صاحب الموصل
موسى التركي فاستعان موسى بسفغان بن ارتق وكان سفغان يد ياربكر واعطاه
حصن كيفا فاستمر الحصن لسفغان واولاده مدح طويلاً فسار سفغان اليه وحمل جكر
عن الموصل ثم قتل موسى واستولى جكر مش على الموصل واحسن السيرة فيها وبقي

الحصن في بلاد سقمان وفي سنة سبع وتسعين استولى بنو سقمان بن ارتق بن اكسك وهما بنو اخي
 سقمان وابلقازي على مدينتي عانة والحدبثة وكان لبلد المذكور سروج فاخذ هامة الفخ
 فسار واستولى على عانة والحدبثة واخذ هامة من بني يعيش بن عيسى عدا الا فرنج على بلاد
 الا سلام فاخذ واعكا بالسيف ثم فصد واحزان وكان ملوك الا سلام اذ ذاك
 مشغولون بفثال بعضهم بعضا وقد تفرقت الاراء واختلفت الاهلواء وبمشرق
 الا موال فانفق حكرمش وسقمان على قتال الا فرنج فالتقى المسلمون والا فرنج على غير
 البليخ فضر الله المسلمين وانهم من الا فرنج وقتل منهم خلق كثير واسر ملكهم القومصر
 وفي سنة ثمان وتسعين واربعماية هجم الا فرنج على الشام وكان صاحبها حلفنكي بن عبد الله
 لم يمكنه الهوض فاستدعى سقمان بن ارتق ليحمله في مقابلتهم فتوجه سقمان الى دمشق
 فلتقى به الخليفة في مسيره ولوفي بالفرجين في صفر من هذه السنة وقام ابنه ابراهيم
 موضعه وحمل سقمان في ثابوت الى حصن كيفا فدفن به فلما مات سقمان كان مالكا لجزيرة
 كيفا وماردين امام ملكه لحيان كيفا فقد ذكرناه وامام ملكه ماردين فحقن لورده
 من اول الحال وهوان ماردين كان قد وهبها الملك بكيارق لانشان مغن ثم وقع
 بين صاحبها واصل كيربوغا وبين سقمان حرب وكان مع سقمان ابن اخيه باقوتى فانهم
 سقمان واخذ باقوتى اسيرا فحبسه كيربوغا في قلعة ماردين وبقي باقوتى في حبسه مدة
 فمضت زوجه ارنول كيربوغا وسأله في اطلاق ابنها باقوتى فاجابها كيربوغا الى ذلك
 واطلقه فاجب باقوتى ماردين وارسل يقول لصاحبها المغني ان اذن لي سكنت في بيوت
 قلعتك وجلبت اليها الكسويات وحبستها من المفسدين وبحصل لك بذلك النفع فاذ
 له المغني المقام في الرض فاقام باقوتى بماردين وجعل يعبر من باب خلاط الى بغداد
 ويسكن معه حفاظ قلعة ماردين ويحسن اليهم ويؤثرهم على نفسه فاطمناوا اليه
 وسار معه وترك معه اكثرهم فقبضهم وبيدهم واتى الى باب قلعة ماردين ونادى من
 بها من هالبيهم فقال لهم ان فتحتم الباب وسلمتم الى القلعة والا ضربت عناقهم جميعا فاستغوا
 فاحضر واحكامهم وضرب عنقه ففتحو له الباب لطلعة وسلم باقوتى واقام بها ثم حج
 باقوتى جميعا وفضله نصيباين ولحقه المرض فمجر عن لبس السلاح وركوب الخيل وحمل الى
 فرنسه فاصابه سهم فسقط باقوتى منه ومات ثم ملك ماردين بعد باقوتى اخوه علي
 وصار في طاعة حكرمش صاحب الموصل واستخلف على ماردين بعض اصحابه وكان اسمه
 عليا ايضا فارسل على يقول لسقمان ان ابن جنك يريد ان يسلم ماردين الى حكرمش فثاب
 سقمان بنفسه وسلم ماردين فطالبه بن اخيه علي باعادتها اليه فلم يفعل سقمان واعطى
 جبل جور عوضها واستغرف ماردين وحصن كيفا لسقمان حتى سار الى دمشق وماذا
 بالطريق فصار ماردين لآخيه ابلقازي بن ارتق واستغرف لولده الى مدق منطوا
 وفي سنة ثمان وخمسين اقبل ابلقازي بن ارتق والبرسقي والى الموصل من طرف مجد
 ابن ملك شاه فانهض فيه ابلقازي وهرب البرسقي ثم خاف ابلقازي من مجد بن ملك
 شاه فسار الى طغتكين صاحب مشق وانفق معه وكانا الا فرنج واعترضه ابيهم ثم

اق سنقر

عاد ابلغازى الى جهة بلاده فلما فرغ من حمص وكان في جماعة فلبى له خرج فبرخان بن فوجا صاحب حمص وامسك ابلغازى وبقي في بلد مدح ثم تخالفا واطلقه **وفي سنة تسع وخمسمائة** ارسل محمد بن ملك شاه عسكرا ضخما لقتال طغتكين صاحب الشام وابلغازى صاحب ماردين فانفق طغتكين وابلغازى والا فخرج ولم يقع الحرب بين الغزنويين لمصادفة الشتاء فنفر في كل الى بلاده لكن بعد استيلاء عسكرا العراق على حماء وسنبلها الى فيرجان صاحب حمص **وفي سنة احدى عشرة وخمسمائة** قتل لولول الخادم اناكي سلطان شاه ابن رضوان صاحب حلب فقيم شمس الخواص ثم عزله بعد شهر وافهم بوالعالي الدمشقي ثم عزله وصوره وخاف اهل حلب من الافرنج فسلموا اليه ابلغازى صاحب ماردين فربما ابلغازى وسلم حلب جعل فيها ولدك حسام الدين ثم ثاش وعاد ابلغازى الى ماردين **وفي سنة ثلث عشرة وخمسمائة** كانت وقعة بين ابلغازى وبين الافرنج بارض حلب عند عفرين في ربيع الاول فلهزم الافرنج وقتل منهم عدت كثيرة وكان فبين قتل سرجا صاحب انطاكية ثم سار ابلغازى وفتح انطارب وزردنا ودمح ابلغازى بسبيلك الوفعة ويبلغ مائة الفه فاحترق وقيل **نظم**

وعليك بعل الخائف الثعوبيل
وبكى لفقده رجاله الا يجيل

قل ما تشاء فقولك المقبول
واستبشر القرآن حين ينصر

وفي سنة اربع عشرة وخمسمائة جمع ابلغازى التركمان وغيرهم والتقى مع الافرنج ببلد سمرين وجرى بينهم قتال شديد نتصر فيه ابلغازى وهزم الافرنج **وفي سنة خمس عشرة وخمسمائة** عطى سلجمن بن ابلغازى على ابيه حلب كان من حسن له ذلك انسان من اهل حماء كان قد قدمه ابلغازى على اهل حلب فجازاه بذلك ولما سمع ابلغازى بذلك سار مجا من ماردين وجم عليه ووقع بينا بين المدكور وجلبه وسبل عييلة فمات واحضر ولدك سلجمن واراد قتله فلحقه شفقة الوالد فاستبغاه وهرب سلجمن الى عند طغتكين مد مشق واستناب ابلغازى على حلب بن اخيه واسمه سلجمن ايضا ابن عبد الجبار بن ارتق وعاد ابلغازى الى ماردين **وفي سنة اقطع السلطان محمد بن ابلغازى** وقع بين الافرنج وبين ملك بن بهرام حرب شديد نتصر فيه ملك الافرنج الا فخرج واسر جماعة من فرسانه المشهورين واسر ملكهم وبذل في فداء نفسه اموكا كثيرة فلم يقبلها ملك وسجنهم في قلعة خرث برث **وفي سنة ست عشرة وخمسمائة** في رمضان ثوى ابلغازى بن ارتق بن كسك بمنا فارقين وكان بحلب بن اخيه وملك بعد ابنه حسام الدين ثم ثاش قلعة ماردين وملك ابنه سلجمن مينا فارقين وكان بحلب بن اخيه سلجمن بن عبد الجبار بن ارتق فبقي لها حاكم الى ان اخذها منه ابن عمه ملك ابن بهرام بن ارتق **وفي سنة سبع عشرة وخمسمائة** سلم سلجمن بن عبد الجبار ابن ارتق حصن انطارب الى الافرنج ليهادفه على حلب لغريم عن مفاومتهم **وفيهما** سار ملك بن بهرام الى حران وملكها ثم بلغه عجز ابن عمه سلجمن عن حلب فسار الى حلب ملكها في حمادى الاولى **وفيها** استولى الافرنج على خرث برث وكان لملك ثم

غازي وذلك بعد ان حاصر
سيف الدين

سار إليها ملك واسترجعها من الأفرنج وفي سنة ثمان عشرة وخمسمائة سار ملك بمرام
إلى منبج وحاصرها فبينما هو يقاومها إذا به سهم فضله فنقرف عسكره وكان في جملة
العسكر ابن عمه مزنناش بن ايلغازي بن ارتق صاحب مارد بن مجل ملك مشغولاً إلى حلب
واسنقر مزنناش في ملك حلب في عشرين ربيع الأول من هذه السنة وربنا مرمها
وعاد إلى مارد بن وفي سنة ثنتين وثلاثين وخمسمائة ملك حسام الدين مزنناش طغاة
المنشاخ من ديار بكر وفي سنة اثنتين وأربعين زوج حسام الدين مزنناش ابنته من
صاحب الموصل سيف الدين فضايل على تزويج بنته فجلت له بالموصل بعد سنين وهو
مريض قد اسرف على الموت فلم يدخل حتى مات فولى بعده اخوه قطب الدين مودود فزوز
فولدت اولاد اكلهم ملك الموصل وكانت هذه الخائون تضع خمارها بحضرة خمس عشرة
ملكاً واستخرج حسام الدين مزنناش بن ايلغازي إلى أن توفي سنة سبع وأربعين وخمسمائة
وكانت ولاته نيفاً وثلاثين سنة ثم ملك مارد بن ومبا فارق ابنه نجم الدين البقي بن
مزنناش ثم توفي في سنة ثمان مائة في سنة ثمان مائة في سنة ثمان مائة في سنة ثمان مائة
ابن نجم الدين البقي بن مزنناش بن ايلغازي وفي سنة اثنتين وستين وخمسمائة توفي
بجبر الدين قرة ارسلان بن داود بن سفيان بن ارتق صاحب حصن كها واكثر ديار بكر
ولما استنصره ارسل إلى نور الدين محمود السبابة يقول له بيننا صحبة في جملة الكهار
اريد ان نرعى بها ولدي ثم توفي وملك بعده ابنه نور الدين محمد وقام نور الدين محمود
والذب عنه وفي سنة تسع وسبعين وخمسمائة تسلم الملك الناصر صلاح الدين
الابوي مدينة امدم صلياً بعد حصار طويل ووهبها لنور الدين محمد بن قرة ارسلان بما
فيها من الاشياء النفيسة والاسلحة الكثيرة ومدحه الشعراء على ذلك بايات منها نظم
فللملوك نخوة عن مما لككم افقنا في اخذ الدنيا ومعطيلها

وفي هذه السنة توفي شاه ارمن سفيان بن ظهير الدين ابراهيم بن سفيان صاحب خلاط
وكان عم سفيان لما توفي اربعاً وستين سنة ولما مات سفيان استولى بكثير من ملوك ايده على
مما لكه وجلس على كرسي شاه ارمن وفي سنة احدى وثمانين وخمسمائة توفي نور الدين محمد
ابن قرة ارسلان صاحب الحصن وآمد وخلف بنين فملك اكبرهما واسمه سفيان ولقبه
قطب الدين وملك اخوه الآخر عماد بن محمد بن قرة ارسلان خربت وهي بيد اولاده في سنة
عشرين وستين وفي سنة خمس وثمانين وخمسمائة توفي صاحب مارد بن ومبا فارق بن
وذلك الاعمال قطب الدين ايلغازي بن مزنناش وخلف اولاداً صغيراً فاقبهم في الملك
بعد ذلك حسام الدين بولق وله من العمر عشرين سنة وقام بزر بيه وندب بمر ملكته
بملوك والد قطب الدين لبغش حتى كبر بولق ارسلان وكان به حفة وفلة عضل وتزوج
نظام الدين بامر حسام الدين وتمكن في الملك وليس لحسام الدين معه حكم البنية في شيء من
الامور فكبر حسام الدين وهو مغلوب مجبور فتوفي وهو كذلك في حدود سنة ثمان مائة
من الهجرة وكان نظام الدين ديناً خيراً أحسن السيرة واقام نظام الدين بعد حسام الدين
احياه الا صغرنا صغر الدين ارتق ارسلان بن قطب الدين ايلغازي ولم يكن له حكم مع

تولود ملوك
نظام الدين
فضيلة ناصر الدين
بسلطان

نظام الدين وبلغ الامر كذلك الى سنة احدى وثمانين فرغ من نظام الدين واثناه ناصر الدين
لجعوده فلما خرج من عند خرج معه فضله ثم عاد الى نظام الدين ومدير امره فصر به
ناصر الدين ومدير امره فضله ثم عاد الى نظام الدين ومدير امره فصر به
ارثوا رسلا من ملك ما ارد من غير منازع ثم استولى على قلعة النازعة وصور **وفي**
سبع وتسعين وثمانين سنة في سفان بن محمد بن فرم ارسال صاحب مد وحصن
كيفا سقط من سطح جوسق بجحش كيفا فمات وكان له اخ اسمه محمود بن محمد وكان
سفان بغضه فابعده الى حصن منصور وكان سفان جيل وفي عهده مملوكه يار
وكان يجبه حبا سدا بيا واوصى له بالملك بعد فلما مات سفان استولى يار على
البلاد فلم يبق له حال وكانوا اخاه محمود الخشن ومملك بلاد اخيه سفان **وفي** سنة
سبع وعشرين وثمانين سنة توفي الملك الصالح ناصر الدين محمود بن محمد بن فرم ارسال صاحب
امد والحسن بالقولنج وكان شجاعا محبا للعلماء وقام في الملك بعد ذلك الملك المسعود
وكان بخيلة فاستقامت السيرة وهو الذي انزع الملك منه الكامل صاحب مصر وآمد **وفي**
سنة تسع وعشرين وثمانين حاصر الملك الكامل امده وسلمها من صاحبها الملك
المسعود المذكور وكان سبب لك سوسيرة المسعود وتعرضه لخرم الناس وكان له
عجوز فواده يقال لها الاراء كانت تولف بينه وبين نساء الناس الاكابر ونساء الملوك
فلما تسلم الكامل منه امده وحصن كيفا وحده في قصره خمسماية حرة للفراس من بنات
الناس ياخذ من فمها رثه اعطته ثم اعطاه بمصرا وطاقات جبلية ثم بدت منه
امور غير مرضية فاعثله الملك الكامل بسببها الى ان توفي الملك الكامل ثم خرج افضل
بالتار فقتل هنالك **وفي** سبع وثلاثين وثمانين سنة ناصر الدين ارتقا رسلا من
يلقب بالملك المنصور وملك المذكور ازدي من خمسين ثم ملك بعد الملك السعيد بنج
الدين غازي بن ارتقا رسلا **وفي** سنة ثمان وخمسين وثمانين سنة توفي صاحب ارد
الملك السعيد بنج الدين المذكور وكان شجاعا معظما ملك يوما في قلعة لوران شاه بن
الملك الصالح الذي كان نايبا لصاحب حلب الملك الناصر بن العزيز على حتى نزل دمشق
وفد حصن حلب من ابدى المغول مدة شهر ثم سلمها بعد حاصره شديدا صلحا ثم
كانت وفاته في هذه السنة ودفن بدهليز داره ثم ملك بعد ابنه الملك المظفر فرم ارسال
ابن غازي بن ارتقا رسلا وعاش المظفر المذكور ثمانين سنة وتوفي في سنة احدى
ولسعين وثمانين سنة ملك بعد ذلك الاكبر شمس الدين داود بن فرم ارسال ولقبه
بالملك السعيد واقام في الملك سنة وتسعة اشهر ثم توفي وملك بعده اخوه الملك
المنصور ابو الفتح بنج الدين غازي بن فرم ارسال **وفي** سنة اثني عشرة وسبعماية
توفي الملك المنصور المذكور صاحب ارد بن من علق سنين وكان شجاعا حسنا مهيبا
كامل الخلقه مدينا سميا اذا ركب يكون خلفه محفة من ان يمسسه لغوب فترك فيها
توفي في ناسع ربيع الآخر ودفن في مئذنة تحت القلعة وقد بلغ من العمر فوق
الستين ومكث في الملك قرىبا من عشرين سنة وقام من بعده في الملك ولده

الغادل فنكت سبعة عشر يوماً ثم ملك أخوه الملك الصالح الكبير محمود فنكت في الملك إلى ان
 لؤي في عهد ود الأربعين وسبعماية نجياً وفام في الملك بعد ابنه الملك المظفر داود بن الصالح
 الكبير محمود بن الملك المنصور بن فرج أرسلان وحوالين ثمانية اعوام وثمانية اشهر وثلاثين
 سنة ثمان وسبعين وسبعماية وله سبع واربعون سنة ثم فام في الملك بعد ذلك الظاهر
 عيسى بن الملك المظفر داود بن محمود بن غازي بن فرج أرسلان **وفي سنة** ست وتسعين
 وسبعماية لما عاد يتهور من ديار بكر وقرى من مارد بن نزل إليه صاحبها الملك الظاهر
 عيسى في ذلك عيسى وذلك في خامس عشر شهر ربيع الأول وكان قد استخلف على رعايا
 ابن أخيه الملك الصالح شهاب الدين أحمد بن الملك السعيد اسكندر بن الملك الصالح السعيد
 وأمره وأمر حاشيته بعدم تسليم الفلعة إلى يتهور وان داراً لم يربى تسليم الفلعة وبين
 الألفة فلما وصل الملك عيسى إلى يتهور فبض عليه وطلب منه تسليم الفلعة فقال الفلعة
 عند رايها وبين أصحابها وأنا لا املك نفسي فقد ميثها اليك فغضب عند ذلك يتهور
 جنوده الشياطين المارد بن عن الدين بمأزلة فلعة ملد بن فناز لوها واخذ والمدينة
 عنوة وثرع اهل المدينة إلى الفلعة ثم وقع بين الفريقين قتال عظيم فلما رأى يتهور ان
 فتح الفلعة لا يمكنه بالهتدع واطهر الصالحة والنجاة من دملأهم ففتحوا له الباب قد
 حذقة من النار صعبة امير يدعى سليمان بن محمود ثم وضعوا السيف في امل الفلعة
 فابادوا الجميع واسروا الصغار وصكوا الخمر والنجى جماعة إلى الجامع فقتلوا منهم
 نحو الفتيان جدد وراكع ثم حرقوا الجامع ورحلوا وتركوا ما لا يقع **وفي** دما لعدة من هذه
 السنة رحل يتهور إلى ريدده واستصحب الملك الظاهر عيسى معه وجبسه في مدينة
 سلطانية ووجه بنفسه إلى دشت فتجاق ثم رجع يتهور من الدشت في شعبان سنة
 ثمان وتسعين وسبعماية فنكت بسطانية ثلث عشر يوماً ثم توجه إلى ممان ومكت بها
 إلى ثالث عشر شهر رمضان ثم اسند عيسى من سلطانية الملك الظاهر عيسى بكرام زاب
 ففكوا قيوده وعظموه غاية العظم ونلفاه بالأحرام واعشفه واعثذ رايه بما فعل
 وتخلل منه عما صدر في حقته واضافه ستة ايام وخلع عليه خلع الملوك واعطاه سبانيا
 لطيفة واموالاً كثيرة وخبلاً وبقلاً وجملاً ولواً يخفق على رأسه وستة وخمسين
 منسجراً لكل منسجور ثوبية بله اول ذلك لها إلى ديار بكر إلى حدود داذر بجان ورمين
 وشرط عليه ان يلبى دعوته كلما طلبه فوصل الملك عيسى إلى مارد بن الملك عيسى إلى
 مارد بن في حادي عشر شوال هذه السنة فابشع خلقاً بوضو له ومدحه الشعراء
 بابيات منها ما قاله علاء الدين بن ريد الدين الحصري النوبختي **نظم**

ستار م

لا تخزن فالذي قضى الله يكون	والأمر موكل إلى كن فيكون
مأبئين تحرك بلحظ وسكون	الحال الذي قضى وزا الأمر موعون

فاجب الملك الظاهر ذلك واجازة خمسة آلاف درهم ثم عزى الملك الظاهر على ترك
 الخت والتوجه إلى الحجاز فاستغفاه الإمامة وثرا موعا عليه وقبلوا اقامه فترك ذلك
 رايه واستقر في سرير ملكه **وفي سنة** ثلث وثمانماية وصل يتهور بعد عوده من الشام إلى

لرها فارسل إلى الملك أظهار عيسى يستدعيه وديباجة كتابه **نظم**

سلام عليكم والعهد بجالها **لقد بلغ الأشواق منا كما لها**

فأبى أظهار أن ينزل إليه وأرسل إليه فاصبدا من بعض خدمه ومعه النقاد والحداد
واعذروا عن الحضور بعدة أمور وعنوان جوابه موافق لخطابه وهو **نظم**

فستوفى اليكم زائداً بحد وصفه **ولكن تخافا النفس مما جرى لها**

فغضب تيمور وندم على خلاص الملك عيسى من مخالبه أول مرة وأمر عسكره فزار للوادي
في عاشر رمضان وأرفع أهل البلد إلى قلعة فجاء التيموري في أم الحصباء إلى عسكره
فلما رأوا أنهم لم يحصلوا على طائل ولم يظفروا بآرام خربوا المدينة وأسوارها ومحو آثارها
وهدموا جوامعها ومنارها ثم أخذوا إلى بغداد **وفي سنة تسع** وبثمانمائة قصب
العدا إلى مبرجكم صاحب الشام آمد وهي بيد عثمان بن طور على التركمان في المعرف
بقره يلك مغدي لغزاة من البيرة ووصل إليه الملك أظهار عيسى صاحب طبرستان بعسكره
فاطلاعه فلما فرغوا من آمد حطوا على التركمان فاشتبك القتال فقتل ولد قزوين
في المعركة فانكسر التركمان فبيع جلم آثارهم فو غت فرسه في حفرة من الحفر التي حرت
غادتهم باعداها للمكية وتحقق فرم يلك قتل جلم فعاد على عسكره فهزمهم هزيمة
شنيعة وقتل في الواقعة صاحب طبرستان الملك أظهار عيسى وحاجبه قياض وكانا
شيخين كبيرين قد طالت مدتهما في مملكة ما ردين وكان الملك أظهار المذكور أشار
على جلم بالتأني وقتل القتال فحاله حتى لفت ارواحهم ثم استقر في مملكة ما ردين
سهما بالدين احمد بن اسكندر بن الملك الصباح **وفي سنة احدى عشرة** وبثمانمائة نازل
فرم يلك عثمان التركمان صاحب آمد مدينة ما ردين فاستنجد الصباح بقره يوسف
فانجده ثم طلب منه ان يفا بنيه بالموصل عوضا عن ما ردين فتراضنا على ذلك واعطاه
عشرة الاف دينار والاف فرس وعشرة الاف شاه وزوجه بابنه فتحول إلى الموصل
واستولى نواب فرم يوسف على ما ردين وزالت منها دولة الارمنية بعد ان كانت من
ثلثمائة سنة وانتهت بذلك دولة بني رزن من ما ردين ثم لم يكف الصباح المذكور في
الموصل سوى ثلاثة ايام ومات فجأة هو وزوجه جميعا فبطلت منهما دس عليهم
ستم وتحول ولاده محمد واحمد وعلي ومجود إلى سنجار فقاموا بها إلى ان ماتوا بابا أظها
سنة اربع عشرة وبثمانمائة الكل من خارج ابناء التيموريين حجر وثار بن كبر وثار بن
الأبهر وثار بن الملك المؤيد صاحب حماه والله اعلم

الباب الحادي والخمسون في ذكر الاسما عليه في العجم

اولهم اليكاحسن بن علي بن محمد بن جعفر بن الحسين وهو من اولاد يوسف الصباح
التيموري وكان صباحا من ملوك اليمن وساح الحسن منها في الارض حتى قدم إلى
المستنصر الفاطمي العلوي بمصر وطلب ان يكون داعيا له ببلاد العجم واجابه اليه
ذلك فستاله عن الامام بعك فقال ولدك نزار ولم يكن المستعلي اذ ذاك ولد فمضى
الحسن إلى بلاد العجم فوصل إلى قلعة الكوث بالعجم في نواحي فرزين وكان بها رجل

ابن نور الدين شاه بن قطب الدين مودود بن عماد الدين زنكي بن اقسقر صلح
الموصل كما في مولده في سنة ثلاث عشرة وسمائه وقد اقام بدرا الدين لولي
صوره حتى تمكن امه وقويت شوكته ثم حمى عليه تكافلها يصل الى احد من الخواري
وله شئ من السراري حتى لا يعقب وصنف عليه في الطعام واكتسب ثلثة
عشر يوما حتى مات كذا اجرعا وعطشا اراد الله تعالى وكان من احسن الناس
صورة وهو آخر ملوك الموصل من ابيات الا تباقي فجدة مدة ملكه الكبرياء
بالديار الجليلية والموصلية وغيرها ما بين واحد وستون سنة واشتقرت
الديار الموصلية جميعها على يد الملك عبد الرحيم بدرا الدين لولي غلام نور الدين
ارسله بن عن الدين مسعود بن مودود وكان ملج الصورة حسن اتياب من
تضارة وجهه وكانت العامة تلقينه بفضيل الذهب وكان ذاهمة عليه سديد
البرح حسن السياسة ولما انفصل هو له كان عن بغداد سارا الى خذمت
ومعه الهدايا والخلف فاكرمه واحترمه ورجع من عنده نكت بعد من جمعه
بالموصل اياما يسيرة ثم مات ودفن بالدرسة البدرية وقاسف عليه الحسن
سيرته وجودة معدلته وكان يبعث في كل سنة الى مشهد على رضى الله عنه
قد يلاون نية الف دينار وقد بلغ من العمر قريبا من تسعين سنة وخمسين
وسمائه وقد ملك الموصل نحو من خمسين سنة ثم قاتل في الملك بعده ولده
صالح اسمعيل وفي سنة تسع وخمسين قاتل في الملك الصالح اسمعيل صاحب
الموصل واخوه الملك المجاهد الحق صاحب جنبرة ابن عمر واخوهما الملك
الظفر صاحب سنجار اولاد بدرا الدين لولي بولاهمهم وقد موالى مصر
فاحسن الملك الظاهر بهم واعطاهم الاقطاعات الجليلية بمصر واسمى
في ارغد عيش في طول مدة الملك الظاهر الكل من تاريخ الكامل وتاريخ
ابن كثير

وكان موته

البا الخمسون في كبرى ارتقوا لولدين

واولهم الامير ارتق بن اكسك ومعنى ارتق بالتركي الزايد واكسك التام

وستمانيه توفي الملك الناصر محمد بن عز الدين مسعود بن نور الدين شاه بن قطب الدين
مودود بن عز الدين زكي بن اقسفر صاحب الموصل كان مولد سنة ثلث وخمسين وستمانيه وقد
اقام بدر الدين لؤلؤ صون حتى تمكن امره وفوت شوكرته حجر عليه فكان لا يصلح له احل
الجوارح ولا شئ من السراري حتى لا يعقب ورضي عليه في الطعام والشراب ثلاثة عشر يوما حتى
مات كذا جوعا وعطشا رحمه الله تعالى وكان من احسن الناس صون وهو آخر ملوك الموصل من
البيت الاتابكي فجعله ملة مملكتها البت الا تاتى بالديار الحلبية والموصلية وغيرها ما يئان
واحد وستون سنة واستقرت لدا الموصلية جميعا يد الملك عبد الرحيم بدر الدين لؤلؤ
غلام نور الدين ارسل بن عز الدين مسعود بن مودود وكان مبلغ الصون حينئذ من نصيب
وجهه وكان العامة تلعن بفضيب الذهب وكان ذا اهنه عليه يد الرعي حتى ساء له
انفصل هو لا لوقا عن بغداد ساء الى خدمته ومعه الهدايا والتحف فاكرمه واحترمه وور
من عند فمكت بعد مرجعه الموصل اياما يسير ثم مات ودفن بالكرديسة كبدريه وتا
عليه بنيرة وجوده معدله وكان يبعث في كل سنة الى شرد على رضى الله عنه قديلا
رشته الف دينار وقد بلغ من العمر فيها من تسعين سنة وكان موته سنة ست وخمسين
وقد ملك الموصل نحو من خمسين سنة ثم فارق في الملك بعد ولده صالح واسمعيلى

الملك الناصر في كبرى اتيق ملوك ماري

واولهم الامير ارنق بن اكسك ومعنى ارنق بالزكي كبري واكسك الناقص وروعي فبهما
التقابل وكان ارنق من ادم امراء ملك شاه بن الب ارسل ولما كان سنة سبع وسبعين
واربعماية ارسل السلطان المذكور وزيره فخر الدولة بن جبير قتال شرف الدولة
مسلم بن فريش صاحب الموصل ثم اسرده بالامير ارنق المذكور فاهزمه شرف الدولة
مسلم وانخرص في امد فجا ارنق وحاصره فيها ان بذل له مسلم المذكور مالا حينئذ
من الخراج من امد فاذن له ارنق وخرج شرف الدولة مسلم من امد فجا الى الرقة
وبعث الى ارنق ما وعده وفارق ارنق خدمة ملك شاه خرفا من اطلقه مسلم من
امد ولحق بمحمد تاج الدولة ونش وحظي عنده واعطاه القدر المبارك وكان ارنق
مع نش في حربه سليمان بن قطش سنة وسبعين واربعماية وفي سنة ثلث وثمانين
واربعماية توفى والى القدر الامير ارنق بن اكسك الزكيا جدي الملوك اصفا ماردين
ولما توفي ارنق استقرت القدر لولديه ايلغاز وستمان بن ارنق لانه ساء لافضل امير
الجيش من مصر واخذ القدر منهم ثمانية سنة تسع وثمانين واربعماية فسا ايلغاز
وستمان الى هرق واقام ستمان يبدا الى هرق واولادى الى العراق وفي سنة خمس

وسبعين

الموصلية جميعها على يد الملك عبد الرحيم يدر الدين لولو غلام نور الدين
 ارسلان بن عز الدين مسعود بن مودود وكان مليح الصورة حسن الثياب
 من بضاعة وجمعة وكانت العامة تلقبه بـ **بَقُصْبِ** الذهب وكان ذاهية
 عليه سديدا لراي حسن السياسة ولما انفصل هولاكوقان عن بغداد
 سار الى خدمته ومعه الهدايا والتحف فأكرمه واحترمه ورجع من عنده
 فكثر بعد مرجعه بالموصل اياما بسيرة ثمرات ودفن بالمدرسية البدرية
 وتأسف عليه لحسن سيرته وجودة معدلة وكان يبعث في كل سنة الى شمش
 علي رضي الله عنه قند بلا زينة الف دينار وقد بلغ من العمر قريبا من سبعين
 سنة وتوفي وخلفه واستماتة وقد ملك الموصل نحو من خمسين سنة **وقال**
 في الملك بعد والده صالح اسمعيل **وفي** سنة تسع وخمسين فالف الملك
 الصالح اسمعيل صاحب الموصل واخوه الملك المجاهد اسحق صاحب جزين ابن
 عم واخوه الملك المظفر صاحب سنجار اولاد بدير الدين لولو بلاء دهر وقد واصلوا
 الى مصر فاحسن الملك الظاهر اليهم واعطاهم الاقطاعات الجبلية بمصر
 واستمر وافي ارغد عيش في طول مدة الملك الظاهر الكل من تاريخ الكامل
 وتاريخ ابن كثير.

الباب الحشون ذكر بني ارتق ملوك ماردين

والظفر الامير ارتق بن اكسك ومعنى ارتق بالترك الزايد والاكسك الناقص
 وروى فيها التقابل وكان ارتق من اجداد املاك شاه بن الب ارسلان
 ولما كانت سنة سبع وسبعين واربعمائة ارسل السلطان المذكور وزيره
 فخر الدولة ابن جهمير الى قتال شرف الدولة مسلم بن قريش صاحب الموصل
 ثم استردقه بالامير ارتق المذكور فالتزم شرف الدولة مسلم وانحصر
 في اشد فجاء ارتق وحاصره فيها الى ان بذل له مسلم المذكور ما لا يجزى لا يمكنه
 من الخروج من اشد فاذن له ارتق وخرج شرف الدولة مسلم من
 اشد فسار الى الرقة وبعث الى ارتق ما وعد وفارق ارتق خدعة ملك
 شاه حوفا من اطلاقه مسلم من اشد وخلق خدعة تابع الدولة تنش وحظي
 عنده واعطاه القدس المبارك وكان ارتق مع تنش في حروب سليمان
 ابن قطلمش سنة تسع وسبعماية واربعمائة وسبعين واربعمائة **وفي**
 سنة ثلاث وثمانين واربعمائة توفي والي القدس لامي ارتق بن اكسك
 التركاني جد الملوك اصحاب ماردين ولما توفي ارتق استقرت القدس
 لولديه ايلغازي وسقمان بن ارتق الى ان سارا الا فضل امير الجيوش
 من مصر واخذ القدس منها في شعبان سنة تسع وثمانين واربعمائة
 فسار ايلغازي وسقمان الى الشرق واقام سقمان بدارها وسار ايلغازي

الى